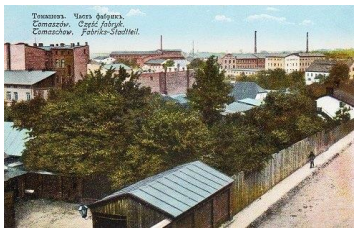
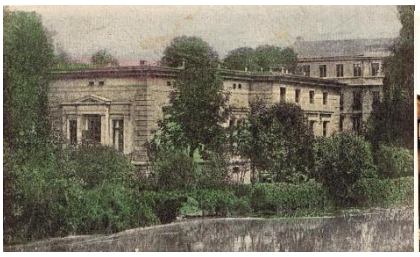

Marian Fronczkowski

HISTORIA ZABUDOWY NAJSTARSZYCH ULIC TOMASZOWA MAZOWIECKIEGO

ULICE – DOMY – MIESZKAŃCY

(Cz. 7. Ulica Tkacka i Farbiarska)

Tomaszów Mazowiecki 2022 Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim

ULICA FARBIARSKA I TKACKA

Fragment ul. Tkackiej widziany z Parku Bulwary. W środku dom tkaczy z 1827 r., a z prawej strony dawna szkoła Aleksandryjska. Po lewo domu tkaczy, na skarpie fragment północnej części kościoła ewangelickiego św. Trójcy. Fotografia z września 2019 r.

Ulica Tkacka, Farbiarska i dalej ul. Generała Józefa Hallera biegną śladem dawnego, XVIII-wiecznego traktu prowadzącego od drogi Brzustówka – Ujazd, który rozwidlał się przy przeprawie przez rzekę Wolbórkę na dwie drogi odchodzące ku zachodowi i prowadzące wzdłuż Wolbórki do wsi Niebrów. Na planie osady Tomaszów z 1827 r. zaznaczono już ul. Tkacką – która wówczas nosiła nazwę Grünberska (Grinberska) – jak i ul. Jeziorną. Farbiarska była wówczas ulicą bez nazwy i biegła podobnie jak obecnie od rynku św. Józefa przez zaułek za „bramą ogniową" do brzegu Stawu Miejskiego tworząc łącznik pomiędzy ul. Grünberską i ul. Jeziorną. Tak więc ulica Farbiarska powstała z połączenia dawnej ulicy Farbiarskiej z ulicą Jeziorną. Stało się to dopiero pod koniec lat 40. XX wieku. Jeszcze raz podkreślam, że dawna ulica Farbiarska biegła zaledwie kilkadziesiąt metrów w stronę zakrętu, od którego to zaczynała się ulica Jeziorna. Ta z kolei biegła od tego zakrętu w kierunku zachodnim, równolegle do ul. Tkackiej i Fabrycznej oraz równolegle do południowego brzegu Stawu Miejskiego. Ulica Jeziorna kończyła się na granicy miasta tam, gdzie dawniej łączyła się z ul. Podleśną a obecnie z ulicą gen. Józefa Bema. Po drodze przecinała ul. Krótką, następnie Kwiatową (przedłużenie Zgorzelickiej), dalej ul. Dzwonną (obecnie nie istnieje) i ul. Farną (obecna ul. Legionów) i kończyła się przy zbiegu z ówczesną ul. Podleśną. W XIX wieku ówczesna ulica Grünberska (Zielonej Góry) rozpoczynała się przy ul. św. Antoniego i biegła w kierunku zachodnim. Kończyła się przy Słomianym Rynku, który obecnie nosi nazwę Placu Narutowicza i jest miejskim placem targowym.

Jak wcześniej wspomniałem, w XIX wieku ul. Tkacka nazywana była Grünberską. Tak nazywana była również podczas pierwszej i drugiej okupacji niemieckiej[1]. Natomiast ulica Jeziorna podczas pierwszej okupacji niemieckiej nazwana została Uferstrasse (Nabrzeżna). Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. wróciła nazwa ul. Jeziorna. W roku 1935 zmieniła nazwę na ul. B. Limanowskiego[2]. W latach 1940-1945, podczas drugiej okupacji niemieckiej Jeziorna z Tkacką stanowiły jedną ulicę Alexander-Müller-Strasse. W pierwszych latach powojennych na krótko powróciła nazwa ul. B. Limanowskiego.

[1] Ul. Tkacka podczas niemieckiej okupacji w latach 1915-1918 oraz 1940-1945 nazywała się Grünbergerstrasse. Natomiast ul. Farbiarska z ul. Jeziorną nosiła nazwę Uferstrasse.

[2] Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: APTM), Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego (dalej: AmTM), gr. III, sygn. 2077 (Teczka Zarządu Miasta Bol-98/1936. Uchwała z 18 VI 1935 r. w sprawie przemianowania ul. Jeziornej na ul. Bolesława Limanowskiego).

Już w roku 1827 przy tych ulicach powstały pierwsze domy mieszkalne i zaczęły się lokować zakłady przemysłowe. Przy ul. Grünberskiej stanęły cztery parterowe domy (30 na 16 łokci miary nowopolskiej) – trzy murowane i jeden drewniany. Dwa były wybudowane dla tkaczy osadników przez dziedzica osady. Natomiast dwa pozostałe wybudowane zostały przez sukiennika Abrama Elbingera oraz kupca Abrama Nayfelda. W tym samym czasie przy ówczesnej ul. Jeziornej wybudowano trzy murowane domy. Pierwszy o nr polic. 247, o wymiarach 40 na 20 łokci, parterowy z przeznaczeniem na warsztat tkacki i mieszkanie wzniósł przybyły z Berlina farbiarz Fryderyk Stumpf. Drugi dom o numerze polic. 248, parterowy, murowany o wymiarach 49 na 20 łokci, wybudował fabrykant sukna Karol Gotlib Uhlmann. Trzeci dom pod numerem polic. 249, jednopiętrowy o wymiarach 54 na 20 łokci postawił fabrykant sukna Wilhelm Pusch[3].

Pod koniec XIX wieku idąc tymi ulicami mijało się kilka dużych przedsiębiorstw. Na początku ul. Tkackiej, po stronie północnej ulokowała się fabryka Juliana Neufelda i Abrama Windhajma, dalej po tej samej stronie, ale przy ul. Jeziornej znajdowała się farbiarnia rodziny Śpiewaków i Czamańskich. Za tkalnią Czamańskich, zakłady metalowe Jaroszewicza i Malinowskiego. Po stronie południowej ślusarnia Zimermanów a po przeciwnej stronie ulicy fabryki braci Fürstenwaldów i Simona, za tą fabryką zakład A. Britzmana, dalej fabryka Langego i Listkowa która sąsiadowała z zakładami sukienniczymi Ch. Rubina. Na przedłużeniu ul. Jeziornej, tuż za rogatkami miasta znajdowała się fabryka chodników i dywanów Al. Müllera i za nią położona po obu brzegach rzeki Wolbórki fabryka sukna Edwarda Hintzego[4].

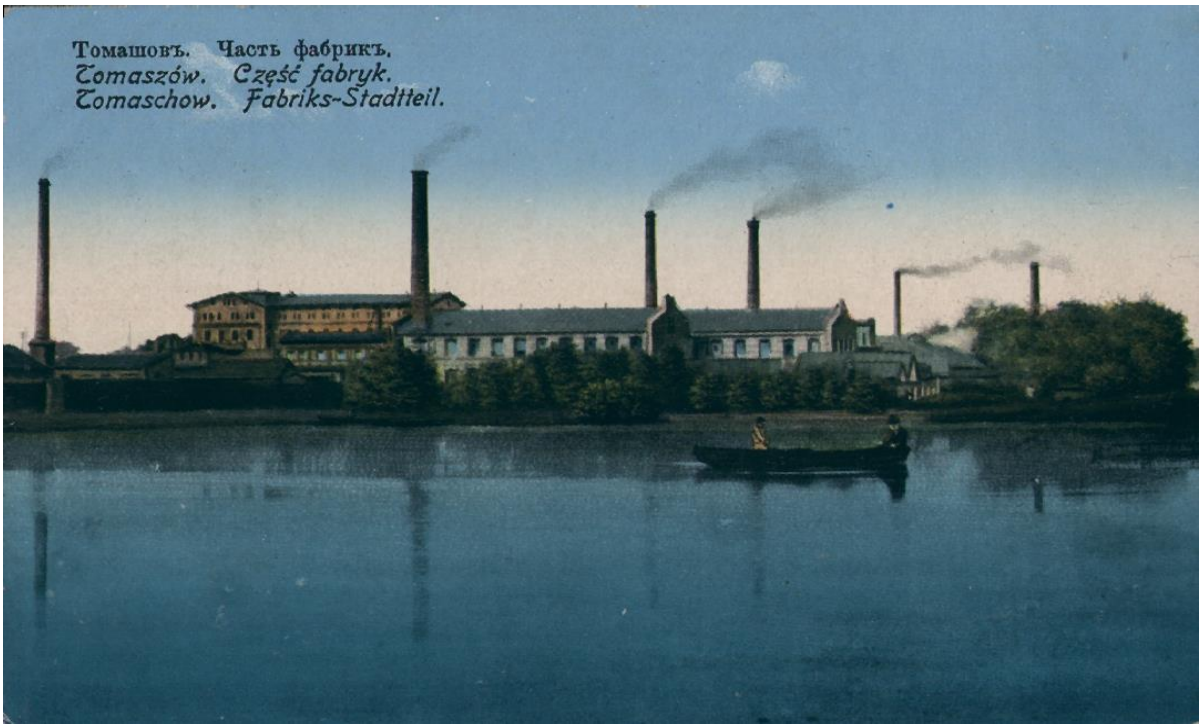

Widok na część fabryk ulicy Jeziornej od strony Stawu Miejskiego. Karta pocztowa z początku XX wieku. Zbiory prywatne J. Pawlika.

[3] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/110 (Statystyka osady fabryczno-handlowej Tomaszów położonej w obwodzie rawskim sporządzona przez wójta gminy Ujazd 18 XII 1827 r.).
[4] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 2076, k. 125 (Pomiary i regulacja zabudowy miasta. Wykaz fabryk BD/I97a/1936).

Widok na budynki przy ulicach: Górnej, Fabrycznej i Farbiarskiej, a w perspektywie północna część Tomaszowa Mazowieckiego. Fotografia z lat 60. XX wieku wykonana przez T. Kawkę.

Północna strona ul. Tkackiej na fotografii z połowy lat 30. XX wieku. Z lewej strony fragment parterowego, nieotynkowanego budynku sklepu wybudowanego w 1922 r. przez Pawła Neufelda. Po prawo dwupiętrowy dom Michała Hertza i trzypiętrowa kamienica Pawła Śpiewaka. Dalej jednopiętrowy domu sukcesorów Leona Rydzyka (Fajtela Fajmana) a za nim fabryczny budynek A. A. Windchajma i M. B Szepsa. Na końcu zarys żydowskiej łaźni i domu Wawrzyńca Zysiaka. Zbiory prywatne.

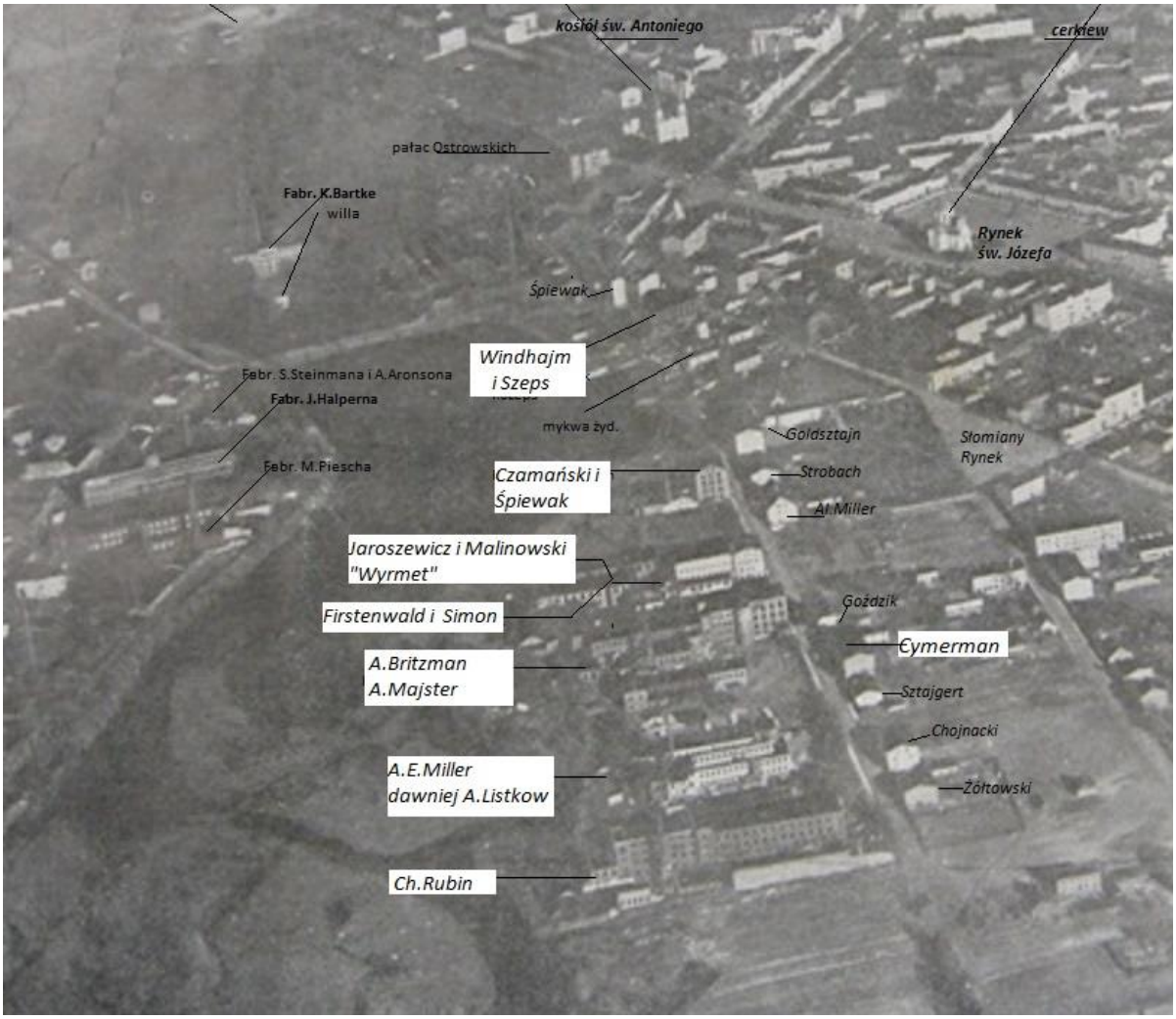

Fotografia lotnicza ul. Jeziornej, Farbiarskiej i Tkackiej oraz fragmentu śródmieścia Tomaszowa z zaznaczeniem zabudowy, jaka istniała w roku 1915. Zbiory J. Pawlika.

Tkacka 2/4 (dawny numer polic. 190a) Kamienice Pejsacha Śpiewaka i Izraela Majera oraz Michała Herca dawny hotel „Metropol”

Widok na południową elewację budynków przy ul. Tkackiej 2 i 4. Fotografia z jesieni 2018 r.

Karta pocztowa z lat międzywojennych z widokiem na fragment kamienicy przy skrzyżowaniu ul. św. Antoniego z ul. Tkacką. Z prawej strony widoczna wieża trafostacji elektrycznej. Obok z lewej drewniane kioski na placu Michała Herca w których były sklepy z owocami Mariana Mędryka i Władysława Koprka. Po lewo początek ul. Tkackiej. Zbiory Jerzego Pawlika.

W latach 1911-1912 Pejsach Śpiewak przy ul. Grünberskiej nr polic 190a (obecnie ul. Tkacka 4) wybudował dwupiętowy murowany dom czynszowy[5]. Projektant architektoniczny sporządził inż. architekt Karol Kleiber. Od początku w budynku było centralne ogrzewanie, oświetlenie gazowe, woda dostarczana motorową pompą do umywalek i klozetów. Prawdopodobnie inwestor zaciągnął kredyt pod hipotekę budowanego domu i do 1922 r. jako współwłaściciel wykazywany był Warszawski Bank Kredytowy[6]. Natomiast później jako właściciele domu przy ul. Tkackiej 4 wykazywani byli spadkobiercy P. Śpiewaka: Ignacy, Sara, Julian, Aron, Ruchla, Jakób, Felicja, Michał i Estera Śpiewakowie. W imieniu sukcesorów nieruchomością zarządzała Maria Śpiewak[7]. W części należącej do Śpiewaków znajdowało się pięć mieszkań, dwa sklepy i skład w suterynie. Przed rokiem 1914 i podczas pierwszej okupacji niemieckiej w domu tym była pralnia Ch. Gersteina. W latach międzywojennych na parterze w domu Śpiewaków mieścił się zakład fryzjerski Ignacego Sawickiego, gabinet lekarski Alfreda Hertza, skup odpadów wełnianych Kałmy Hurowicza[8]. Jak wcześnie zaznaczyłem budynek posiadał lokalną instalację wodociągową i kanalizacyjną. Jednak ścieki odprowadzane były bezpośrednio do rzeki Wolbórki[9]. Dopiero w roku 1938 wybudowano szamba i zaniechano wprowadzania ścieków do stawu[10]. Od strony zachodniej dom Śpiewaków sąsiadował z placem i jednopiętrowym domem wybudowanym w 1913 r. przez Fajtela Fajmana[11].

[5] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej: RGP), sygn. 39/1/0/4/13088 (Teczka 1396/1911. Budowa domu przez P. Śpiewaka w Tomaszowie pod nr 190 i 191).
[6] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 459 (Teczka budowy domów 1922 r.).
[7] APTM, Urząd Skarbowy w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: US), sygn. 49/5/0/-/588 (Wykaz płatników podatku od nieruchomości, 1939-1940).
[8] Tamże.
[9] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 2179 (Stan sanitarny posesji przy ul. Tkackiej 1937 r.).
[10] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 2701, k. 3 (Przebudowa ulic 1938 r. Pismo Michała i Eugenii Hertz w sprawie budowy na ich posesji zbiornika na nieczystości).
[11] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/16422 (Budowa domu na placu nr 191 w Tomaszowie przez Fajtela Fajmana).

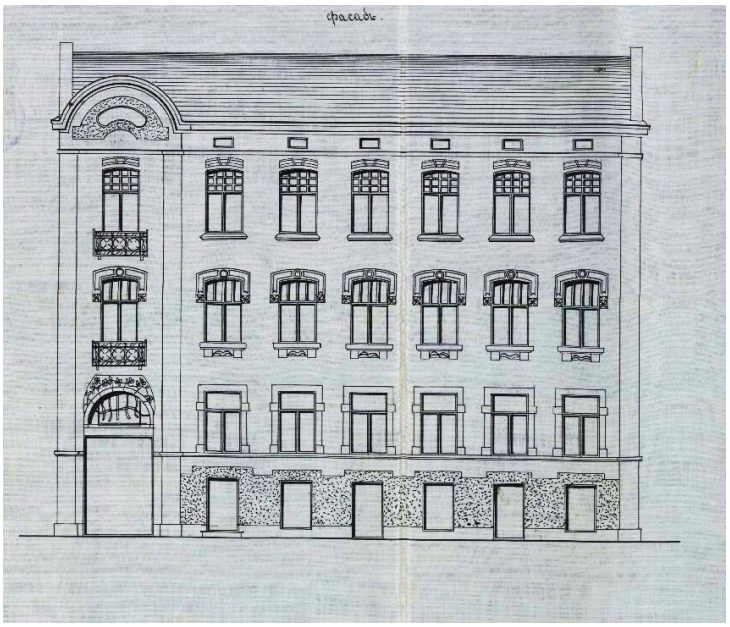

Rysunek fasady domu P. Śpiewaka przy ul. Tkackiej nr polic. 190a załączony do projektu budowy opracowanego w 1911 r. przez in. architekta Karola Kleibera. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/13088.

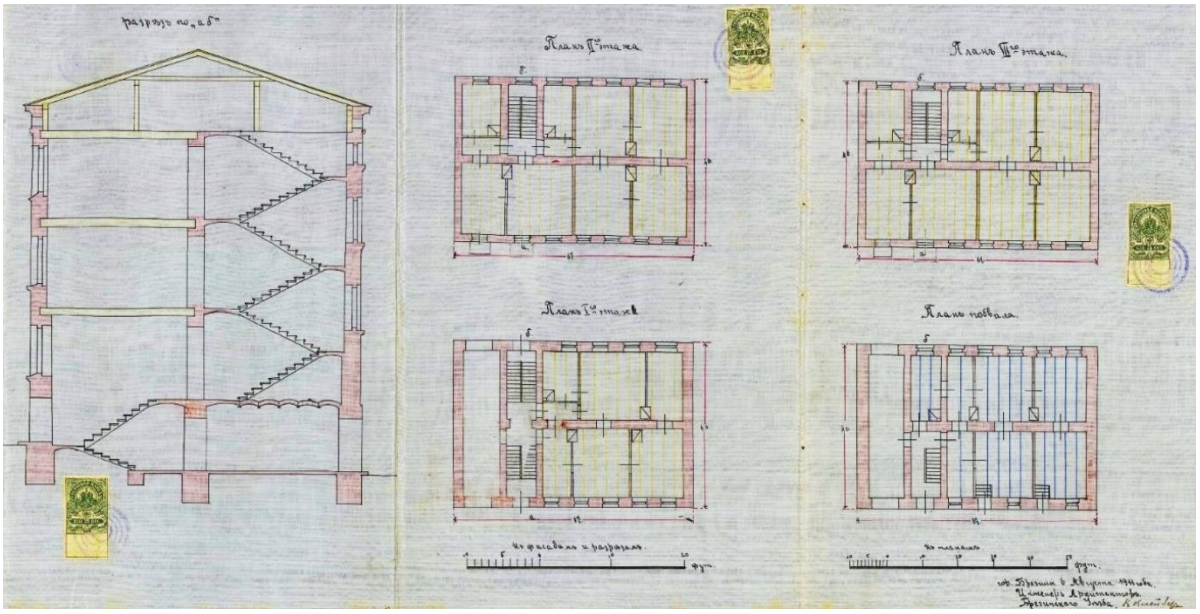

Rysunki przedstawiające przekrój i rzutu poszczególnych kondygnacji kamienicy Pejsacha Śpiewaka przy ul. Tkackiej 4. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/13082.

Dom przy ul. Tkackiej 2 został prawdopodobnie wybudowany około roku 1912 przez Izraela Majer (syn Mordki) i pozostawał w jego posiadaniu do roku 1920, kiedy to nieruchomość za 900 tys. marek polskich kupił Stanisław Karpiński[12]. Przed wielką wojną jak i dalej do roku 1920 w domu tym Rudolf Krauze (Krause) z Baslerem prowadzili na drugim i trzecim piętrze hotel „Metropol”[13] natomiast na parterze i pierwszym piętrze restaurację, cukiernię i sklep kolonialny. Miało tu też siedzibę Tomaszowskie Stowarzyszenie Śpiewaków Kościelnych. Z opisu jaki sporządzono w 1921 r. był to dom, który od strony ul. Tkackiej miał trzy kondygnacje nad ziemią, a od podwórka cztery kondygnacje. Wynikało to z ukształtowania terenu. W

[12] Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT), Piotrkowskie Towarzystwo Kredytowe Miejskie (dalej: PTKM), sygn. 48/71/0/-/1023 (Akta nr 90 dotyczące pożyczki dla I. Majera).

[13] *Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft. Polska. Księga adresowa dla przemysłu, handlu i rolnictwa*, Berlin-Warschau [1916], s. 258.

budynku była instalacja gazowa, oświetlenie gazowe, umywalki i klozety na każdym piętrze, sześć balkonów, 40 izb. Wówczas wartość budynku szacowano na 19125 rubli.

Pod koniec roku 1935 właścicielami domu przy ul. Tkackiej 2 został małżonkowie Eugenia i Michał Hertzowie zam. przy ul. Spalskiej 118. Michał Hertz był dyrektorem, a następnie Prezesem Zarządu TFSJ[14]. Hertzowie zaniechali prowadzenia hotelu i restauracji i w roku 1936 dokonali modernizacji zmieniając rozkład pomieszczeń na piętrach tworząc na każdym po dwa lokale 4-pokojowe i 3-pokojowe z łazienkami[15]. Projektantem przebudowy był inż. Karol Kleiber. Zarządcą tej części nieruchomości był Aleksander Ruszkiewicz zam. przy ul. Dolnej 4. Natomiast z tyłu domu Hertzów, od strony północnej, przy chodniku prowadzącym do mostu, był kiosk ze słodyczami i wodą sodową Sary Lipfeld i owocarnie Mariana Mędrka i Władysława Koprka[16].

Pod koniec lat 20. XX wieku na parterze domu przy Tkackiej 2 znalazł siedzibę duży sklep obuwniczy Polskiej Spółki „Bata" oraz biura Spółdzielni Handlowo Rolniczej „Rolnik", biuro adwokata Ludwika Fruchta, drukarnia Józefa Garndfinkiela w spółce z Wolfem Pinkusem, pracownia krawiecka Abrama Habemana i Komunalna Kasa Oszczędnościowa[17]. Do połowy lat 20 w oficynie po prawej stronie podwórka w domu o nr 4 mieściła się pralnia wełny. Po roku 1947 w lokalach po pralni ulokował się zakład wulkanizacyjny Władysława Bolesława Plucińskiego a następnie Stefana Mincera.

W roku 1947 prawo własności do kamienicy przy ul. Tkackiej 2, miejscowy Sąd Grodzki przyznał córce Michała Hertza, Halinie Gantz. Natomiast budynek przy ul. Tkackiej 4 na mocy wyroku tegoż Sądu Grodzkiego został przekazany w posiadanie Marii Młyk i Marii Ceglarek[18].

Współczesny widok od strony parku Bulwary na domy i podwórka posesji przy ul. Tkackiej 2/4. Fotografia z października 2019 r.

[14] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 1260 (Spis właścicieli nieruchomości za 1929 r.).
[15] APTM, Miejska Rada Narodowa i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: MRN i PMRN), sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka inspekcji budowlanej dot. domów o nr 2 i 4 z ul. Tkackiej).
[16] APTM, Starostwo Powiatowe Brzezińskie Ekspozytura w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: SPBETM), sygn. 49/1/0/-/178 (Rejestr potwierdzeń zgłoszeń przedsiębiorstw handlowych za 1934 r.).
[17] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[18] APTM, Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: MRN i ZM), sygn. 49/212/0/8/380 (Wykaz nieruchomości wyłączonych spod zarządu Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego na skutek przyznania prawa własności przez Sąd Grodzki, 1947).

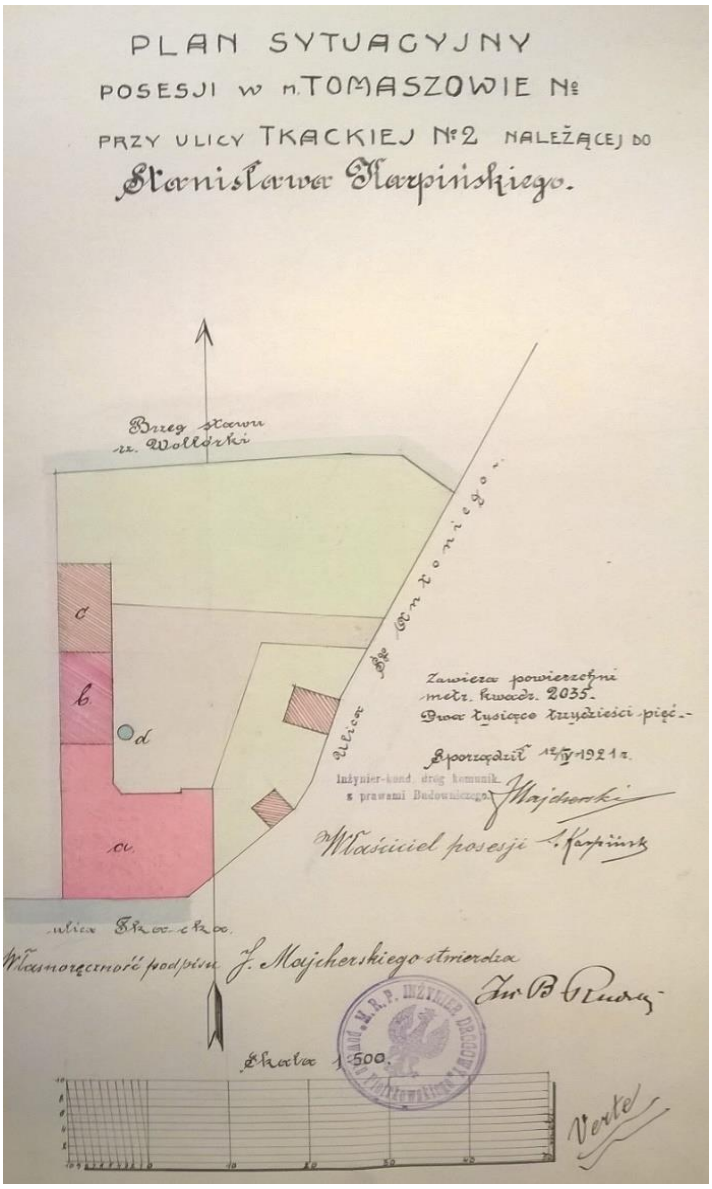

Plan sytuacyjny z 1921 r. przedstawiający zabudowę działki należącej wówczas do Stanisława Karpińskiego. Literą „a" oznaczono główny, czterokondygnacyjny budynek frontowej kamienicy, „b" i „c" oficyny. APPT, PTKM, sygn. 48/71/0/-/1023.

Domy przy Tkackiej 2 i Tkackiej 4 to dwa budynki o zwartej bryle, zespolone ścianami szczytowymi. Część wschodnia na planie zbliżonym do litery „L" a część zachodnia na rzucie prostokąta. Umiejscowione w południowej części działki, fasadą wzdłuż ulicy Tkackiej a ścianą tylną na północnym stoku skarpy opadającej w kierunku rzeki Wolbórki. Budynek od strony wschodniej trzykondygnacyjny, z wysokim poddaszem i podpiwniczony. Patrząc na elewację północną (z uwagi na różnicę poziomu gruntu), jego część wschodnia wygląda na czterokondygnacyjną a część zachodnia na pięciokondygnacyjną. Południowa elewacja siedmioosiowa z tym, że skrajną oś stanowi ścięty narożnik z trójkątnym szczytem zwrócony do ulicy św. Antoniego. W tejże osi drzwi wejściowe na klatkę schodową. Na piętrach wspornikowe balkony. W osi drugiej i piątej na piętrach wysunięte wspornikowe balkony. Poddasze doświetlone prostokątnymi lukarnami. Lico elewacji gładko otynkowane, boniowane na poziomie parteru, zwieńczone profilowanym gzymsem podrynnowym. Po ostatnim remoncie elewację przyozdobiono nowymi elementami architektonicznymi, zmieniono kształt lukarn, w ściętym narożniku dodano nad drzwiami wydatny fantazyjny portal i przyozdobiono pole trójkątnego szczytu, prostokątne okna ujęto w ozdobne obramienia, a całość uwydatniono kolorystycznie. Pas parteru wyłożono szkliwionymi płytkami ceramicznymi. Drugi budynek stojący od strony zachodniej (z uwagi na wysokie podpiwniczenie) sprawia wrażenie trzypiętrowego. Elewacja frontowa sześcioosiowa. W narożach skrajnych osi pilastry zwieńczone iglicami. Dach mansardowy, łamany z dobudowaną współcześnie lukarną. Z uwagi na zmianę funkcji budynku część dawnych otworów okiennych zaślepiono, ale zaznaczono je wyprofilowaniem w licu ściany.

Po roku 1945 w tym domu przy ul. Tkackiej 2/4 mieszkał i miał gabinet dentysta Stanisław Nestorowicz, mieściła się tu Państwowa Drukarnia Akcydensowa, a na piętrze biura Prokuratora. Od 1950 r. część pomieszczeń w piwnicy i na parterze przeznaczono na Archiwum

Miejskie. Po roku 1962 r. na parterze ulokowano Miejską Bibliotekę Publiczną, a na piętrze, tam, gdzie w latach międzywojennych była Komunalna Kasa Oszczędnościowa (KKO) ulokowano filię Banku Polskiej Kasy Opieki SA[19] (wówczas PeKaO jako jedyny bank w mieście prowadził rachunki walutowe). W latach 70. XX wieku w budynku przy Tkackiej nr 4 były biura Okręgowego Przedsiębiorstwa Geodezyjno-Kartograficznego[20].

Obecnie oba budynki gruntownie wyremontowane przez nowych właścicieli. Między innymi mieści się tu oddział banku PKO BP[21], Powiatowy Bank Spółdzielczy SGB, biuro komornika sądowego i kancelarie adwokackie.

Ul. Tkacka 1/3, d. nr polic. 190, nr hipot. 76 nieruchomość zabudowana przez Arona Neufelda

Obecna zabudowa dawnego placu Neufeldów przy ul. Tkackiej 1/3. Zbiory prywatne Jerzego Pawlika.

Do roku 1833 r. była to część północna działki miejskiej przeznaczonej na budowę ratusza. W domu od strony ul. Grünberskiej, który został najprawdopodobniej wybudowany przed rokiem 1830 na zlecenie Antoniego hr. Ostrowskiego, mieszkał Antoni Wroński - pierwszy burmistrz Tomaszowa Mazowieckiego[22]. Po roku 1834 z tego terenu część wydzielono i przekazano w dzierżawę szynkarzowi Karolowi Koryckiemu vel Koritzkiemu. Wówczas na placu pod nr polic. 190 stał murowany, parterowy dom i ogród[23]. Z opisu budynków jaki znajduje się w „spisie ognisk" z 1849 r. wynika, że pod numerem polic. 190 stały obok siebie dwa domy. Jeden z domów dom należał do Kasy Miejskiej. Był to dawny dom burmistrza A. Wrońskiego. Miał cztery izby, był murowany z kamienia wapiennego, dach pod dachówką z dwoma oknami od frontu. W roku 1851, kiedy burmistrz Szlifierski przeznaczył go na „dom schronienia dla starców i kalek" budynek był w złym stanie technicznym i wymagał remontu[24]. Ostatecznie został wystawiony na sprzedaż. W połowie lat 50. XIX wieku właścicielem placu i domu został Antoni Kreske. Trzeba zaznaczyć, że wówczas do placu nr 190 należał też teren po północnej stronie ul. Grünberskiej aż do linii brzegowej Stawu Miejskiego.

[19] APTM, Urząd Miejski w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: UM), sygn. 49/321/0/-/544 (Ewidencja nieruchomości, 1971-1975).
[20] APTM, Biblioteka, sygn. 1227 (Spis telefonów woj. piotrkowskiego 1979/1980).
[21] Oddział banku PKO BP przy ul. Tkackiej 4 z końcem listopada 2019 r. został zlikwidowany.
[22] Antoni Wroński (1785-1840) nauczyciel, burmistrz Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1830-1840. Do Tomaszowa przybył z Lubochni, gdzie był kierownikiem szkoły elementarnej. Wcześniej pracował i mieszkał w Skierniewicach. Biogram A. Wrońskiego autorstwa K. T. Witczaka zob.: *Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 7, red. M. Hubka i in., Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 33-34.
[23] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z roku 1849); tamże, sygn. 49/7/0/1.1/160 (Wykaz właścicieli domów).
[24] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.2/234, k. 76 (Akta domu schronień dla starców).

Po sąsiedzku nadal stał drugi budynek mieszkalny będący własnością Karola Koryckiego. Był to czteroizbowy, murowany z dwoma oknami w szczycie zwróconym od ulicy[25]. Przez ponad 50 lat znajdował się w tym miejscu jeden z większych szynków miejskich. Około roku 1880 nieruchomość nabył Aron Neufeld, komisant handlowy i właściciel składu sukna. W tym samym czasie w głębi placu od strony ul. Rzeźniczej, powstał parterowy budynek z przeznaczeniem na szynk, piwiarnię, salę taneczną i widowiskową. Kolejnymi dzierżawcami szynku byli m. innymi Konstanty Hanke, Paweł Proquitte, Roman Hamerlan, Emil Piker, Gustaw Rychter. Szynk a później teatr i kino to murowany, parterowy budynek z wejściem głównym poprzedzonym schodkami od strony ul. św. Antoniego. W numerze 18 z 1892 r. piotrkowskiego tygodnika „Tydzień" tak opisano jego wnętrze: *„przybytek sztuki, którym tu jest sala przy bawaryi dość mała i scena lilipucia, mająca najwyżej 4 łokcie głębokości i 6 długości…, szczupła salka mieści zaledwie 132 krzeseł…"*[26].

Plan sytuacyjny z połowy lat 50. XIX wieku przedstawiający położenie i zabudowę placu przy ul. Grünberskiej pod nr polic. 190 należącego wówczas do Antoniego Kreske. Od roku 1890 właścicielem tego placu wraz z przyłączoną do niego działką miejską położoną od strony ul. Św. Antoniego, został Aron Neufeld. Kopia planu w zbiorach J. Pawlika.

Aron Neufeld w roku 1910 od strony ulicy św. Antoniego wybudował kolejny parterowy budynek z przeznaczeniem na sklepy[27], które przetrwały do współczesności. Do roku 1940 nieruchomość stanowiła własność rodziny Neufeldów: Juliana, Moryca, Seweryna, Arona Neufeldów, Jakóba Ajzykowicza i Estery Emilii Kachan. Zarządzał nią Seweryn Neufeld zam. do

[25] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/160 (Wykaz właścicieli domów) i 594 wykaz nieruchomości i kapitałów miejskich z lat 1830-1831.
[26] „Tydzień" 1892, nr 18, cyt. za: E. Leszczyński *Teatr w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1828-1912*, Tomaszów Mazowiecki 2004, s. 26-27
[27] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11018 (Budowa parterowych sklepów przez A. Neufelda w Tomaszowie).

1939 r. w Tomaszowie przy ul. B. Głowackiego[28] a następnie przy ul. Grażyny 22 m. 11 w Warszawie[29]. W latach 1911-1927 w dawnej sali teatralnej mieściło się kino „Odeon" a po 1927 r. kino „Świt" oraz jedna izba mieszkalna. Od roku 1932 po modernizacji dawna sala kinowa została przeznaczona na siedzibę miejscowego oddziału Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W roku 1922 Paweł Neufeld przybudował przy istniejącym od ulicy parterowym budynku kolejny pawilon z przeznaczeniem na usługi[30]. W budynkach tych mieścił się niewielki zakład zegarmistrzowski, sklep z instrumentami muzycznymi Szmula Dawida Jungermana i sklep spożywczy Ewalda Salomonowicza[31]. W parterowym budynku od strony ul. Tkackiej mieszała rodzina Natana i Doroty Kahan. W tym miejscu wychował się ich syn Michał Kahan, mąż Henryki Stefanii z Landsbergów[32].

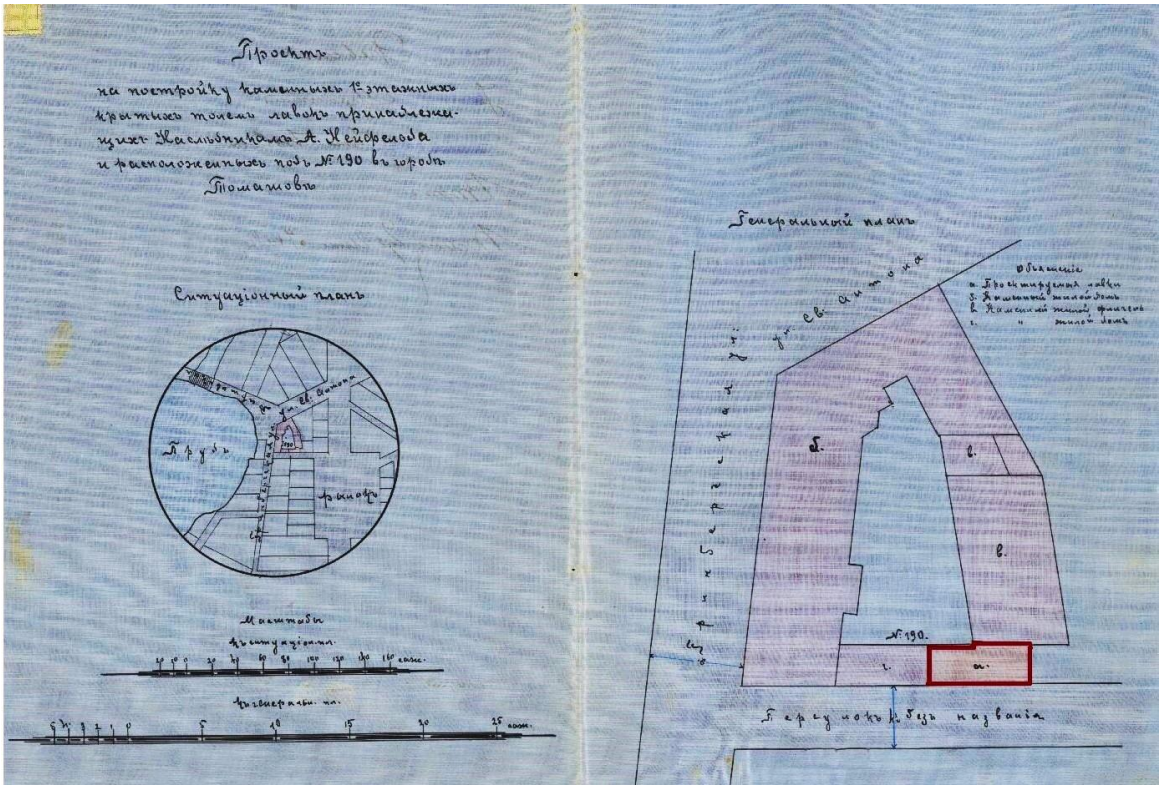

[28] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/102 (Księga biercza podatku od nieruchomości, 1938-1939); APTM, AmTM, gr. III, sygn. 474 (Spis właścicieli nieruchomości, 1922); APTM, Sąd Grodzki w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: SG), sygn. 49/27/0/-/384 (Sprawa D. 21/36 dot. nieruchomości przy ul. Tkackiej).
[29] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/588 (Wykaz płatników podatku od nieruchomości, 1939-1940).
[30] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/95 (Nowe domy, zestawienie z 1939 r.).
[31] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 2283 (Wykaz właścicieli sklepów).
[32] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 3078 (Kartoteka mieszkańców, karta meldunkowe rodziny Kahan).

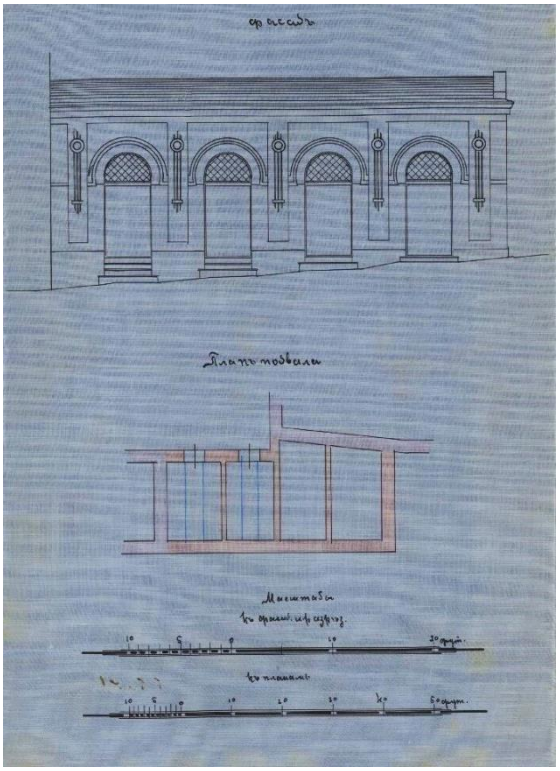

Plan sytuacyjny i rysunki inż. architekta Karola Kleibera z projektu budowy parterowych sklepów w 1910 r. na nieruchomości Arona Nejfelda nr polic. 190 przy zbiegu ul. Św. Antoniego z ul. Tkacką. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11018.

Na tym samym placu od strony zachodniej znajdowała się jednopiętrowa murowana oficyna o pow. zabudowy 100 m². Jej ściana zachodnia stała w granicy ul. Rzeźniczej. W oficynie były cztery mieszkania jednoizbowe i jedno mieszkanie czteroizbowe. Do mieszkań na piętrze prowadziły zewnętrzne drewniane schody[33]. Od strony ul. Rzeźniczej była też wybudowana w 1910 r. parterowa przybudówka z przeznaczeniem na sklepy[34]. W latach międzywojennych mieszkała w tym budynku Chana Piotrowska prowadząca na targu sprzedaż galanterii[35]. Na podwórku studnia wiercona i drewniana szopa rozebrana w 1928 r. Neufeldowie byli też właścicielami fabryki pod nazwą Wytwórnia Tkanin Wzorzystych przy ul. Polnej 56[36] i fabryki przy Tkackiej 5[37].

[33] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta z opisem posesji Tkacka 1/3).
[34] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11018 (Budowa parterowych sklepów przez Arona Nejfelda na placu nr polic. 190).
[35] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[36] APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/212 (Budowa Wytwórni Tkanin przy ul. Polnej 56).
[37] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11415 (Budowa fabryki przy ul. Grünberskiej pod nr 191a w mieście Tomaszowie).

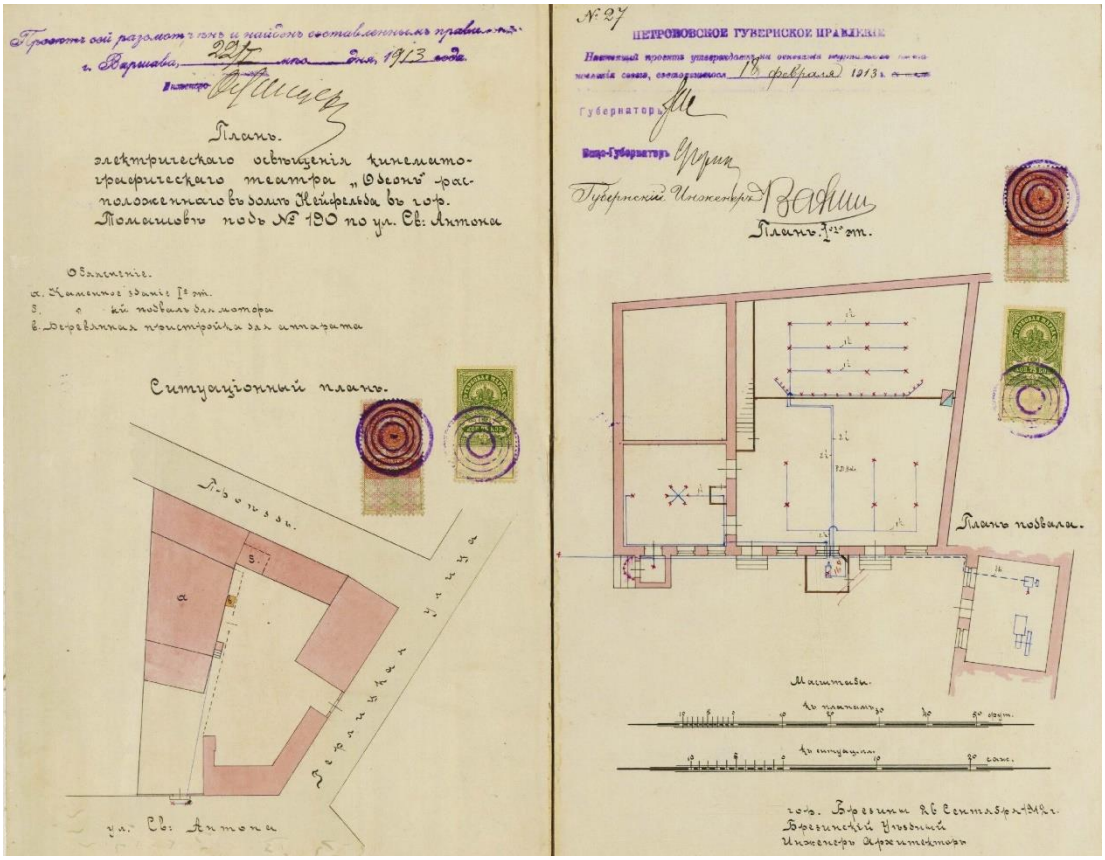

Plan sytuacyjny i plan instalacji oświetleniowej kina „Odeon" z 1913 r. wykonany przez inż. architekta K. Kleibera przedstawiający ówczesną zabudowę placu przy ul. Grünberskiej nr polic. 190. Litera „a" oznaczono budynek kina „Odeon" w którym zakładano instalacje oświetlenia elektrycznego. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/18393.

W latach 1934-1945 Alfred Butz (zam. Spalska 51/55) w budynku dawnej „Sali Neufelda" prowadził sklep zwany oficjalnie „Rolniczym Domem Handlowym Rolnik" z sprzętem i artykułami metalowymi[38]. Sklep ten funkcjonował do końca lat 40. W latach 50. w miejsce „Rolnika" otwarto sklep z ubraniami pod nazwa „Dom Odzieżowy nr 7", później był w tym samym miejscu sklep z chemią gospodarczą a następnie hurtownia z artykułami elektrotechnicznymi BOMIS. W parterowym budynku przy ulicy ulokował się już w 1946 r. sklep Aleksandra Rychlińskiego z oświetleniem a obok Anatoliusza Rychlińskiego z mięsem i wędlinami, który później jako sklep PSS funkcjonował do lat 90.

[38] APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/178 (Rejestr potwierdzeń zgłoszeń przedsiębiorstw handlowych za 1934 r.).

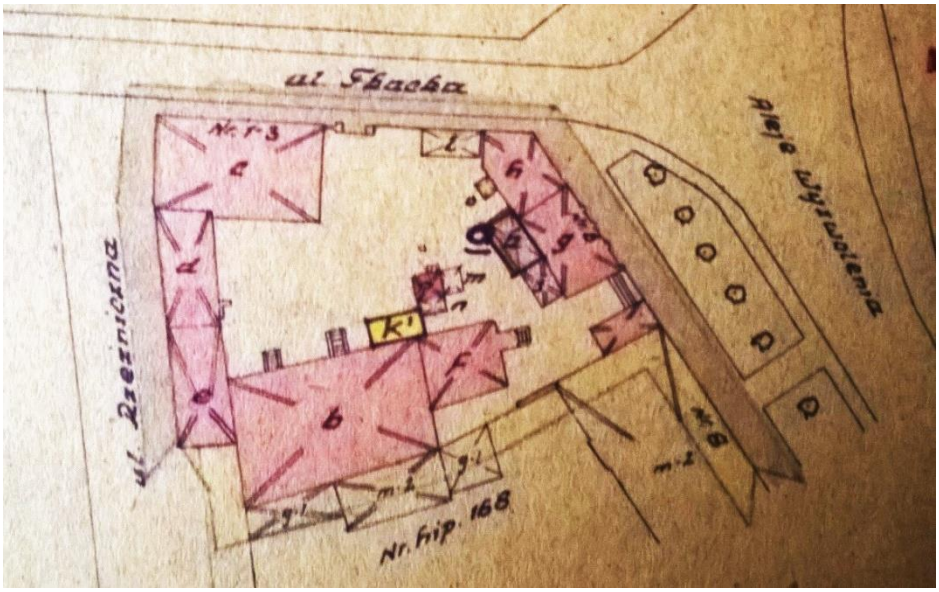

Plan zabudowy narożnego placu przy ul. Tkackiej 1/3 obrazujący sytuację z roku 1950. Literą „c-d-e" oznaczono budynki mieszkalne, literą „b i f" budynek sklepu a dawnego kina, literą „g i h" budynki handlowe. APTM, MRN i PMRN (Teczki Inspekcji Budowlanej).

Budynek w podwórku przy ul. św. Antoniego 6. Fotografia wykonana w roku 1944, kiedy był tu sklep „Rolnik". Fot. w zbiorach ikonograficznych APTM, autor fotografii nieznany.

Widok na XIX-wieczny dom, który stał przy ulicy Tkackiej 1/3. Na początku lat 30. XIX wieku stanowił nieruchomość miejską, w połowie XIX wieku należał do Antoniego Kreske a później do Neufelów. Wybudowany z funduszy Antoniego hr. Ostrowskiego około 1825 r. z przeznaczeniem dla tkaczy osadników. Później wielokrotnie remontowany i przerabiany zatracił pierwotny wygląd. Rozebrany w latach 90. XX wieku. Fot Jerzego Pawlika

Widok od podwórka na XIX-wieczny budynek dawnej sali teatralno-kinowej przy ul. Tkackiej 1/3. Fot. J. Pawlik

XIX-wieczna zabudowa nieruchomości przy ul. Tkackiej nr 1/3 w nieomal niezmienionym stanie przetrwała do współczesności. Pozostawały w zasobach komunalnych administrowanych najpierw przez MZBM i MPGK a następnie przez TTBS. Dopiero w latach 90. XX wieku rozebrano parterowy dom mieszkalny stojący frontem do ul. Tkackiej, a po roku 2018 piętrowy budynek oficyny posadowionej przy granicy działki od strony ul. Rzeźniczej. W grudniu 2017 r. miasto nieruchomość sprzedało.

Tkacka nr 5/7 Jednopiętrowa kamienica z suteryną i wejściem od ul. Rzeźniczej (d. nr polic 191, zachodnia strona zbiegu ul. Tkackiej z ul. Rzeźniczą)

Współczesny widok na wschodnią elewację i północny szczyt dawnego domu Jurkiewicza i Goldmana przy ul. Tkackiej 5/7. Fotografia z kwietnia 2020 r.

Dom jaki zachował się do współczesności to jednopiętrowa czynszowa kamienica po Icku Chunie Jurkiewiczu i Emanuelu Goldmanie, która umiejscowiona jest szczytem do ul. Tkackiej a równolegle do ul. Rzeźniczej. Wybudowana w 1887 r. według projektu inż. Antoniego Karnowskiego[39]. Od strony północnej przy chodniku ul. Tkackiej stał XIX-wieczny, murowany z kamienia wapiennego dom parterowy z wysokim, mieszkalnym poddaszem. Był to dom

[39] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/3349 (Projekt budowy przez Emanuela Goldmana murowanego, piętrowego, podpiwniczonego, krytego blachą domu mieszkalnego pod numerem 191 przy ulicy Grinberskiej w mieście Tomaszowie).

zbudowany według typowego projektu tzw. „domów tkaczy”. Obecnie dom ten nie istnieje a w jego miejsce współcześnie wybudowano jednopiętrowy budynek mieszkalno-usługowy.

Jeszcze przed 1828 r. na tym placu przy ówczesnej ulicy Grünberskiej nr polic. 191 Aleksander Altenberg wybudował lub nabył na prawach wieczysto-dzierżawnych od dziedzica osady już wybudowany dom murowany, parterowy, o wymiarach 30 na 18 łokci. W roku 1856 dom z placem kupił od miasta Krystyn Mannigel, który wybudował drugi dom murowany, parterowy o długości 74 łokci miary nowopolskiej i szeroki na 50 łokci w którym były trzy izby i kuchnia[40]. W tym samym czasie w podwórku postawił drewniany budynek z przeznaczeniem do suszenia szyszek barwierskich oraz drewnianą szopę i oborę. W roku 1866 w deklaracji dochodów z domów jako właściciel domu pod nr 191 występuje Samuel Wilhelm Altenberg z zawodu farbiarz. W murowanym domu na parterze były trzy izby i kuchnia a w podwórku parterowy dom drewniany, drwalnia, szopa i obora zajmowane przez właściciela[41].

W latach międzywojennych nieruchomość we władaniu Icka Jurkiewicza i Jakuba Skórnickiego[42]. Mieli tu dwuizbowe mieszkania Josek Kreczner, Aron Plamka, Icek Szwarcman, szewc Mordka Masler. Trzyizbowe mieszkania posiadał krawiec Mordka Oer i Mordka Masler. Mieszkał tu też Berek Milsztajn, który handlował pieczywem[43]. Pod koniec lat 30. i jeszcze po wojnie w podwórku tej posesji Adam Dobrowolski prowadził zakład kołodziejski i kowalski[44].

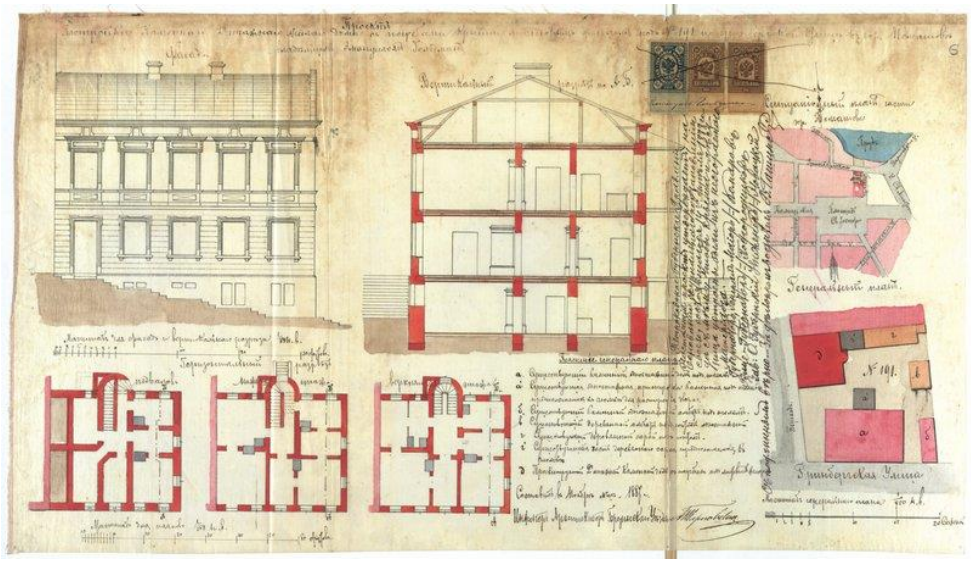

Plan z 1887 r. na wybudowanie jednopiętrowej, podpiwniczonej kamienicy przez E. Goldmana przy ul. Tkackiej i Rzeźniczej.

[40] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/1 (Akta tyczące się kupna i budowy domów). Krystyn Mannigel był synem Johanna Christiana, który był założycielem cechu tomaszowskich sukienników. Jego matką była Johanna II voto Koritzka.
[41] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli, 1866).
[42] APTM, AmTM gr. III, sygn. 474 (Spis właścicieli nieruchomości, 1922); APTM, US, sygn. 49/5/0/-/646 (Wykaz nieruchomości, 1949).
[43] AmTM, gr. III, sygn. 2283 (Spis kupców z 1939 r.).
[44] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/544 (Ewidencja podatników z 1947 r.).

Na pierwszym planie dom przy ul. Tkackiej 5/7 (d. nr polic. 191) widziany od strony południowej a za nim fragment szczytowej ściany fabryki Juliana Neufelda przy ul. Tkackiej 8 (d. nr polic. 191a). Zbiory Jerzego Pawlika.

Współczesny dom przy ul. Tkackiej 5a i 5 b posadowiony jest w miejscu, gdzie stał XIX-wieczny parterowy dom Aleksandra Altenberga.

Tkacka 6 (d. nr polic. 191) Obecnie niezabudowany plac. Dawniej jednopiętrowa kamieniczka Leona Rydzyka i warsztat blacharsko-ślusarski „GOJAN”

Widok od strony ul. Rzeźniczej na fasadę kamieniczki przy ul. Tkackiej 6 na kilka miesięcy przed jej rozbiórką. Fot. ze zbiorów J. Pawlika.

Jednopiętrowy dom z poddaszem i piwnicą, zbudowany z kamienia wapiennego i cegły około 1913 r. przez Fajtela Fajmana przy ul. Grinberskiej nr polic. 191. Wcześniej był w tym miejscu niezabudowany plac Goldmana. Na początku lat 20. XX wieku w posiadaniu Lejby vel Leona Rydzyka i Rebeki Goldman. Plac o pow. 1200 m² od ul. Tkackiej do brzegu Stawu Miejskiego. Pow. zabudowy 285 m², długość od frontu 19 m, szerokość placu 19 m. W budynku było 6 mieszkań w tym jednoizbowych 1, dwuizbowych 2, trzyizbowych 3 a ponadto mieszkanie na poddaszu, dwa sklepy i skład w piwnicy. W podwórku do 1932 r. budynki piekarni[45]. W latach 30. administrowała nieruchomością Frajndla Grynblatowa. Miał w tym domu pracownię krawiectwa męskiego Hirsz Goldberg.

Budynek posiadał gładko otynkowane ściany elewacji frontowej i od podwórka. Ściany szczytowe do roku 1938 nie tynkowane. Okna parteru z okiennicami.

W latach międzywojennych w tej kamienicy mieszkali Maurycy Zieliński i Frajda Grynblatowa. Miał w tym miejscu zakład stolarski Izrael Krauze i mieszkała tu w dwuizbowym mieszkaniu Haja Lewkowicz handlująca flakami, Chaim Grejszton, w trzyizbowym mieszkaniu krawiec Hersz Goldberg i Dawid Helet[46].

Po roku 1945 nieruchomość we władaniu rodziny Wacławy i Jana Karbowników oraz Janiny i Stanisława Wach[47]. Dom użytkowany do roku 2018. Ze względu na zły stan techniczny budynek został wyburzony.

[45] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka inspekcji budowlanej, opis posesji przy ul. Tkackiej 6).
[46] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/144 (Księga biercza podatku od lokali za okres budżetowy 1938/39 i 1939/40).
[47] APTM, UM, sygn. 49/321/0/-/545 (Ewidencja nieruchomości, 1970-1974); APTM, US, sygn. 49/5/0/-/646 (Wykaz nieruchomości, 1948/1949).

Tkacka 8 (d. ul. Grünberska nr 191a) Pusty plac. Dawniej trzypiętrowy budynek przędzalni i tkalni Juliana Neufelda a następnie farbiarni Abrama Arona Windhajma.

Widok od strony Stawu Miejskiego na zabudowania ul. Tkackiej. W środku trzykondygnacyjny, ceglany gmach fabryczny to budynek farbiarni i tkalni Juliana Neufelda a później Abrama Arona Windhajma. Z prawej strony zabudowania żydowskiej łaźni i ogrodzone kąpielisko. Fotografa ze zbiorów G. Węglarskiego.

W latach 1910/1911 Julian Neufeld na działce 191a o pow. 2800 m² wybudował trzypiętrowy, ceglany budynek fabryczny z przeznaczeniem na tkalnię oraz oficyny gospodarcze. Powierzchnia zabudowy pod gmach tkalni zajęła 900 m², oficyny 195 m². Projekt techniczny i architektoniczny autorstwa inż. Karola Kleibera[48]. Budynek usytułowany w osi północ-południe. Fasadę stanowił szczyt południowy położony równolegle do ulicy Grünberskiej. natomiast północna ściana szczytowa była zwróconym w stronę Stawu Miejskiego. Od strony ulicy budynek wyglądał na trzykondygnacyjny a od strony stawu wyraźnie czterokondygnacyjny. Pierwsza kondygnacja przy ulicy była zagłębiona w gruncie skarpy, która ostro opadała w kierunku północnym. Elewacja ceglanej, nieotynkowanej ściany szczytowej rozdzielona pionowymi lizenami, trzyosiowa, zwieńczona trójkątnym szczytem z gzymsem koronacyjnym ząbkowanym od dołu. Kondygnacje rozdzielone poziomymi ceglanymi gzymsami biegnącymi przez całą długość elewacji. Do południowo-zachodniego narożnika gmachu przybudowana czterokondygnacyjna klatka schodowa o podstawie kwadratowej, zwieńczona z trzech stron trójkątnymi szczytami. Okna prostokątne z nieco wysuniętymi przed lico ściany łukowymi sklepieniami. Elewacja wschodnia i zachodnia ośmioosiowa. Całość stanowić może charakterystyczny przykład fabrycznej architektury tamtego okresu.

[48] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11415 (Projekt budowy murowanej, trzypiętrowej, krytej papą tkalni położonej na nieruchomości Juliana Neufelda pod numerem 191 przy ulicy Grinberskiej w mieście Tomaszowie).

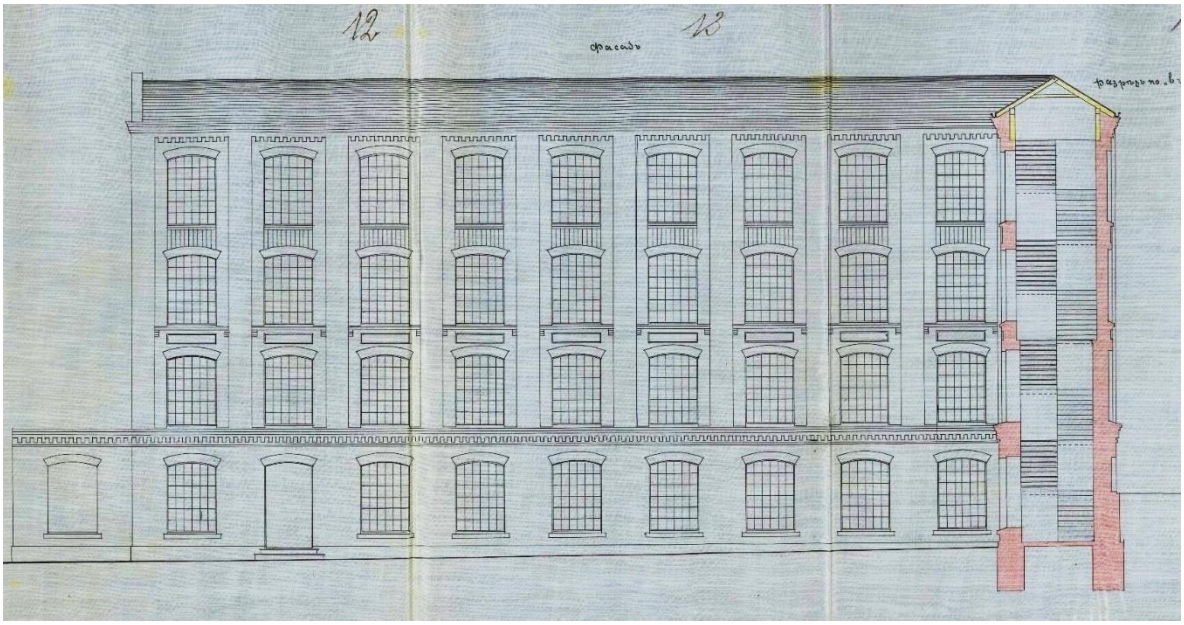

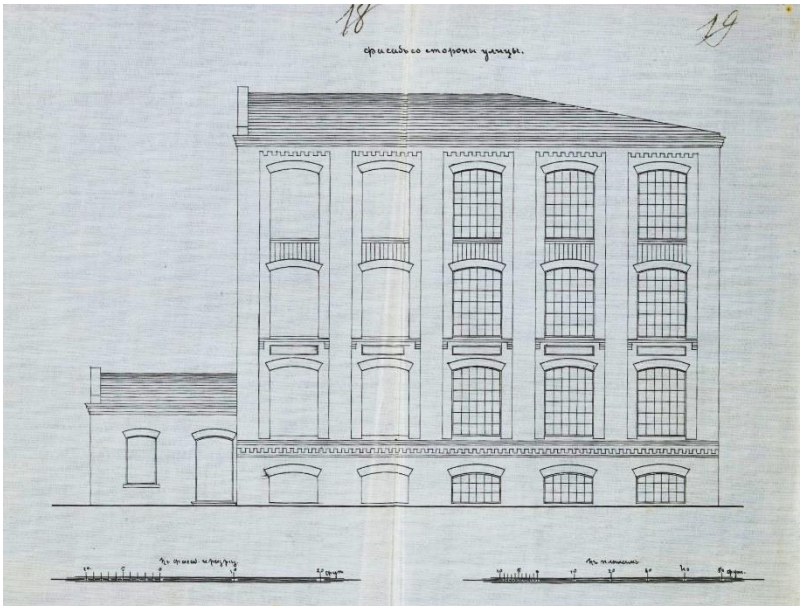

Rysunki z projektu inż. architekta K. Kleibera wykonane w roku 1910 jako załącznik do planu budowy fabryki przez J. Neufelda. Pierwszy przedstawia elewację zachodnią, a drugi elewację od strony ulicy Tkackiej. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11415.

W roku 1913 Julian Neufeld rozbudował główny budynek fabryczny i dobudował parterowe, murowane magazyny na skład wełny oraz dokonał elektryfikacji zakładu[49]. Główny, trzypiętrowy, ceglany budynek, w którym mieściła się przędzalnia i farbiarnia J. Neufelda mieścił też tkalnie mniejszych tomaszowskich przedsiębiorców. Między innymi w latach 1911-1914 były w budynku było 20 warsztatów tkackich Kempnera Morgensteina, 5 warsztatów Efroima Rubina, 4 warsztaty Hellera i Mintza, 12 warsztatów L.D. Rosenberga, 10 warsztatów E. L. Steinmana i 6 warsztatów Weissa. Poza budynkiem fabrycznym przędzalni i tkalni stał też budynek kotłowni, maszynowni i komin fabryczny. Z lewej strony fabryki, przy ulicy znajdował się parterowy, podpiwniczony budynek, w którym mieszkał i urzędował odźwierny. Wartość wszystkich budynków w 1911 r. oszacowano na 31 391 rubli[50]. Tuż przed wybuchem wielkiej

[49] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/16060 (Projekt budowy przez Juliana Neufelda murowanego, parterowego magazynu i takiego samego składu wełny o konstrukcji szachulcowej pod numerem 191a przy ulicy Grinberskiej w Tomaszowie); tamże, sygn. 39/1/0/4/18393 (O oświetleniu elektrycznym fabryki Juliana Neufelda pod numerem 191a w mieście Tomaszowie).

[50] APPT, PTKM, sygn. 48/71/0/-/997 (Akta nr 58 dot. pożyczki dla Juliana Neufelda).

wojny nieruchomość w posiadaniu Arona Windhajma, który uruchomił w tym miejscu farbiarnię wełny.

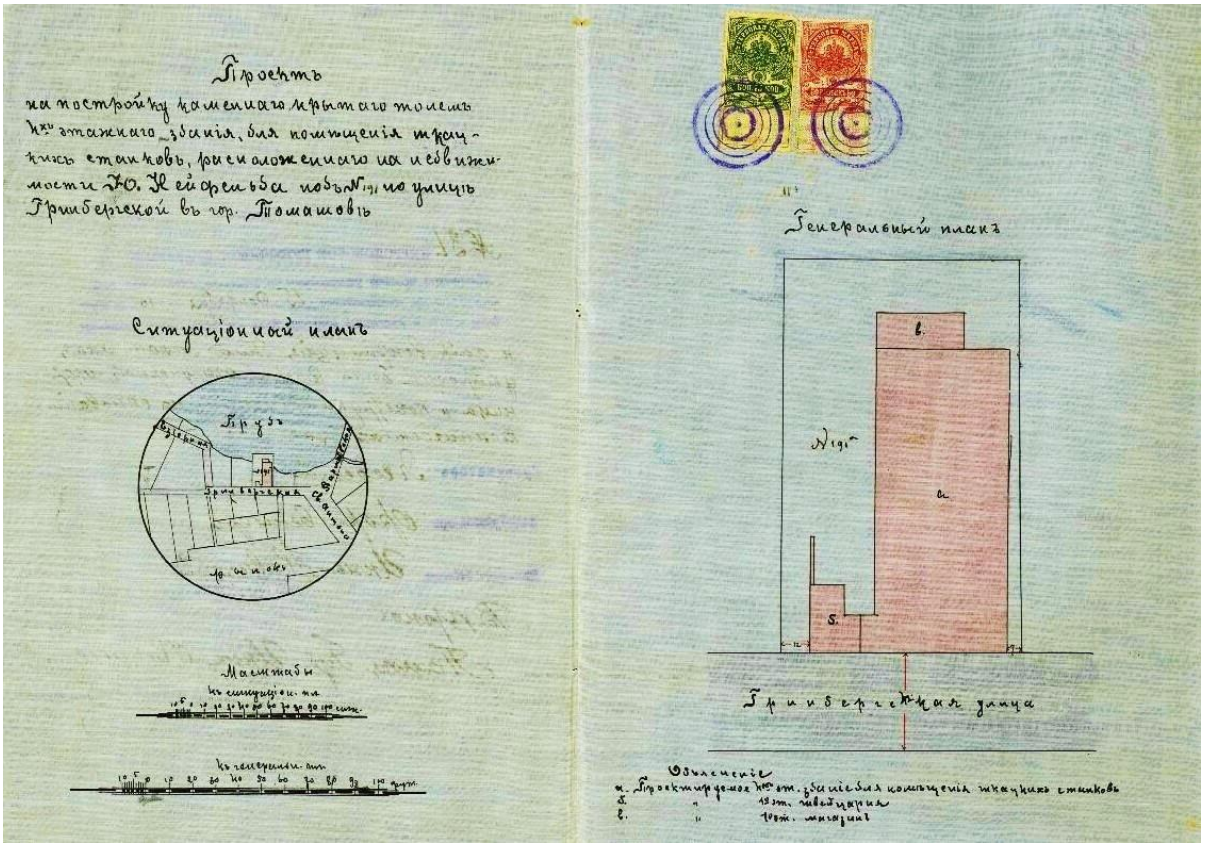

Plany sytuacyjny z 1910 r. przedstawiający zabudowę placu przy ul. Tkackiej o nr polic. 191a. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11415.

Po roku 1914 farbiarnia pozostawała nieczynna. Pomieszczenia dawnej tkalni były okresowo wynajmowane dla producentów, którzy zależnie od koniunktury prowadzili produkcję tkanin. Był to między innymi J. Adler. Później Abram Balbin zam. ul. Św. Antoniego 19 miał tu magazyn wełny i prowadził jej skup i sprzedaż. Od roku 1930 na parterze mieścił się skład szmat Altera Rachmila Zalberga i magazyny żelaza firmy (spółki) M.B. Szepsa[51]. Pierwsze piętro Bolesław Szeps, który był wtedy właścicielem tej nieruchomości przeznaczył na kuchnię i jadłodajnię dla ubogich prowadzoną przez gminę żydowską[52]. Pod koniec lat 30. XX wieku miała to siedzibę Żydowska Organizacja Skautowa, mieszkali tu Alter Zalcberg i Efroim Pantyl. Na przełomie 1939/1940 r. Obywatelski Komitet Pomocy Wysiedlonym i Najbiedniejszym Polakom (OKPWiNP późniejszy Polski Komitet Opiekuńczy) w nieczynnych pomieszczeniach pofabrycznych urządził jadłodajnię i noclegownię dla osób wysiedlonych z Poznańskiego. Prawdopodobnie w roku 1941 zdewastowany budynek wyburzono[53].

[51] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta z opisem posesji przy ul. Tkackiej 8).
[52] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 2350, k. 127 (Zezwolenia na budowę).
[53] Tamże.

Tkacka 9 (nr polic. 192) XIX-wieczny dom Fryderyka Wanda, a później Antoniego Bednarskiego

Współczesny widok na dom przy ul. Tkackiej 9. Fotografia z września 2019 r.

Parterowy, murowany z wysokim poddaszem dom wybudowany z łupanego kamienia wapiennego w połowie lat 20. XIX wieku na zlecenie Antoniego hr. Ostrowskiego. Najprawdopodobniej do 1833 r. był dzierżawiony przez Mojżesza Najfelda, który zbył go na rzecz Fryderyka Wanda. W roku 1856 plac o nr 137 wraz z domem o nr polic. 192 nabył od miasta postrzygacz Fryderyk Gustaw Petzold[54]. Początkowo kryty gontem a później dachówką ceramiczną czteroizbowy[55], pow. zabudowy 209 m². W podwórku z prawej strony mieszkalna oficyna z pięcioma izbami.

W latach 30. XX wieku nieruchomość we władaniu Lucjana Bednarskiego, który zajmował mieszkanie o nr 1. W tym czasie w budynku frontowym były 4 mieszkania, dwa jednoizbowe, jedno dwuizbowe i jedno trzyizbowe[56]. Ponadto w oficynie było 10 izb mieszkalnych.

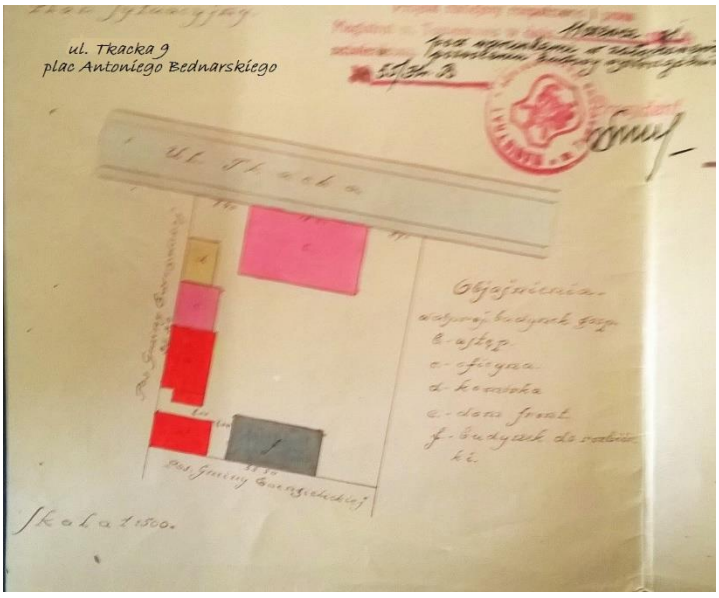

Plan sytuacyjny z 1931 r. przedstawiający zabudowę placu przy ul. Tkackiej 9. Literą „e" oznaczono dom przy ulicy, literą „f" oficynę w podwórku przeznaczoną wówczas do rozbiórki". Zbiory APTM.

[54] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/1 (Akta tyczące się kupna i budowy domów).
[55] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z roku 1849).
[56] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta z opisem posesji Tkacka 9).

W latach międzywojennych w lokalu nr 2 mieściło się Stowarzyszeni Właścicieli Nieruchomości. Poza właścicielem mieszkała w tym domu Janina Serdiukow, która trudniła się handlem owocami na targowisku[57].

Po wojnie nadal we władaniu Lucjana Bednarskiego. Dopiero w latach 70. XX wieku jako współwłaścicieli nieruchomości wykazano Józefa i Jana Macudę, Jana Gliszczyńskiego, Stefanię Romańską i Eugenię Lange[58].

Dom przy ul. Tkackiej 9 na fotografiach z lat 60. XX wieku. Fotografię wykonał T. Kawka.

Tkacka 10/12 Niezabudowany plac. Dawniej łaźnia publiczna i dom mieszkalny.

W latach 1909-1910 na placu o pow. ponad 2 tys. m², przy ul. Tkackiej 10 zarząd tomaszowskiej gminy żydowskiej wybudował rytualną mykwę[59]. Projekt jak i nadzór nad prowadzeniem robót budowlanych sprawował inż. architekt Karol Kleiber. Rok później zainstalowano kocioł parowy. W tym czasie od strony zachodnie na posesji nr 12 placu o pow. 800 m² stał już jednopiętrowy, murowany i otynkowany budynek mieszkalny. Poza łaźnią w budynku mieściło czteropokojowe mieszkanie wynajmowane przez Srula Jankiela Wartmana i biuro Zarządu Gminy Żydowskiej. W lokalu nr 1 mieszkał Mojżesz Goldkranc a w lokalu nr 5 biuro Związku Krawców Żydowskich.

[57] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/7 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[58] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/646 (Wykaz nieruchomości, 1948/1949); APTM, UM, sygn. 49/321/0/-/545 (Ewidencja nieruchomości, 1970-1974).
[59] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/3519 i 39/1/0/4/10542 (Budowa łaźni i instalacja kotła parowego przez gminę żydowską w Tomaszowie przy ul. Grinberskiej).

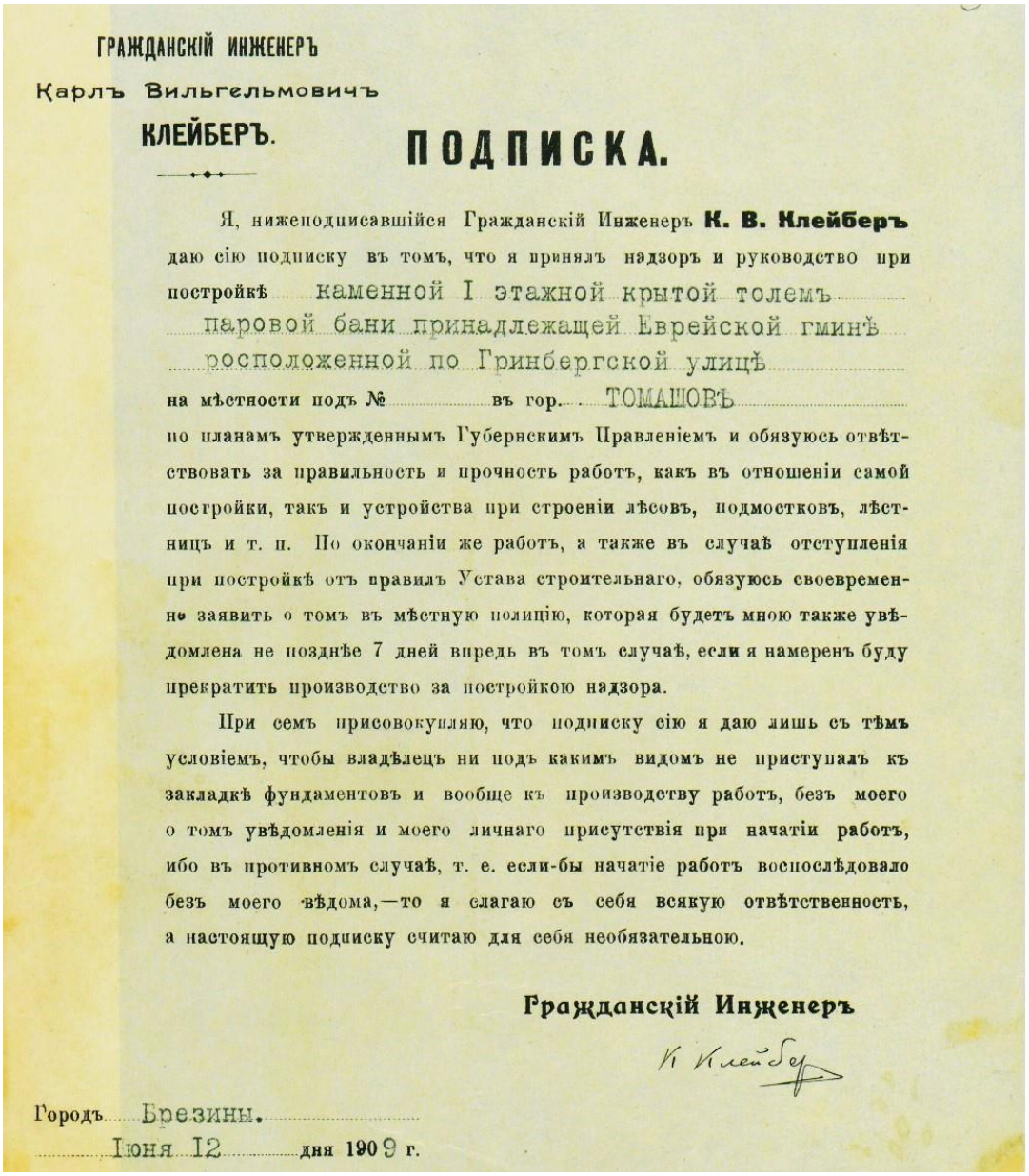

ГРАЖДАНСКІЙ ИНЖЕНЕРЪ

Карлъ Вильгельмовичъ

КЛЕЙБЕРЪ.

ПОДПИСКА.

Я, нижеподписавшійся Гражданскій Инженеръ **К. В. Клейберъ** даю сію подписку въ томъ, что я принялъ надзоръ и руководство при постройкѣ каменной I этажной крытой толемъ паровой бани принадлежащей Еврейской гминѣ росположенной по Гринбергской улицѣ на мѣстности подъ № въ гор. ТОМАШОВЪ по планамъ утвержденнымъ Губернскимъ Правленіемъ и обязуюсь отвѣтствовать за правильность и прочность работъ, какъ въ отношеніи самой постройки, такъ и устройства при строеніи лѣсовъ, подмостковъ, лѣстницъ и т. п. По окончаніи же работъ, а также въ случаѣ отступленія при постройкѣ отъ правилъ Устава строительнаго, обязуюсь своевременно заявить о томъ въ мѣстную полицію, которая будетъ мною также увѣдомлена не позднѣе 7 дней впредь въ томъ случаѣ, если я намеренъ буду прекратить производство за постройкою надзора.

При семъ присовокупляю, что подписку сію я даю лишь съ тѣмъ условіемъ, чтобы владѣлецъ ни подъ какимъ видомъ не приступалъ къ закладкѣ фундаментовъ и вообще къ производству работъ, безъ моего о томъ увѣдомленія и моего личнаго присутствія при начатіи работъ, ибо въ противномъ случаѣ, т. е. если-бы начатіе работъ воспослѣдовало безъ моего вѣдома,—то я слагаю съ себя всякую отвѣтственность, а настоящую подписку считаю для себя необязательною.

Гражданскій Инженеръ

К. Клейберъ

Городъ Брезины.

Іюня 12 дня 1909 г.

Od roku 1934 w głębi podwórka nad brzegiem Stawu Miejskiego uruchomiono ogrodzone letnie kąpielisko. W roku 1929 obiekt przeszedł gruntowny remont i modernizację[60]. Od tego czasu łaźnia była dostępna dla wszystkich mieszkańców, ale zwyczajowo korzystali z niej jedynie Żydzi. W roku 1941 po zamknięciu społeczności żydowskiej w getcie mykwa została zamknięta. Do końca wojny pozostawała w zarządzie nieruchomości pożydowskich. W roku 1943 w Zarządzie Miasta zrodził się zamysł przebudowy obiektu na łaźnię publiczną. Wykonano nawet stosowne projekty modernizacji. Zostały one zrealizowane po wojnie w latach 1948-1950. Wtedy zainstalowano nowe urządzenia grzewcze, zmodernizowano kotłownię, zlikwidowano piętrową wierzę ciśnień i przebudowano komin. *„Lata 60. były dla łaźni dobrym okresem, łaźnia wyposażona była w 28 natrysków w pomieszczeniach zbiorowych, 18 wanien, parni, łaźni rzymskiej i komory dezynfekcyjnej. W 1953 r. za kąpiel w wannie płaciło się 4 zł, w parni i łaźni rzymskiej 3,60 zł, a pod prysznicem 1,50. W poniedziałki i niedziele łaźnia była nieczynna. Jak wyliczono w MPGK przez dziesięć lat (1952 – 1962)*

[60] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta posesji przy ul. Tkackiej 12).

wykąpało się tam ponad milion osób"[61]. Poza łaźnią ulokowano w tym samym miejscu warsztaty naprawcze MPGK. W roku 1961 miasto przeprowadziło remont elewacji frontowej a dziedziniec został wyłożony betonową trylinką[62]. W pierwszej połowie lat 80. XX wieku z racji upowszechnienia w mieście domowych instalacji sanitarnych, łaźnia miejska straciła rację bytu i została zamknięta. Przez pewien czas budynek był niewykorzystany. Następnie budynek został przekazany w zarząd Targowiska Miejskiego i służył jako jatki mięsne a przyległy plac jako parking. Brak remontów a tym samym postępująca dewastacja spowodowała, że jatki zamknięto i dawna łaźnia stała niezagospodarowana. Wreszcie w marcu 2019 r. zdewastowany budynek z uwagi na zagrożenie zawaleniem został rozebrany.

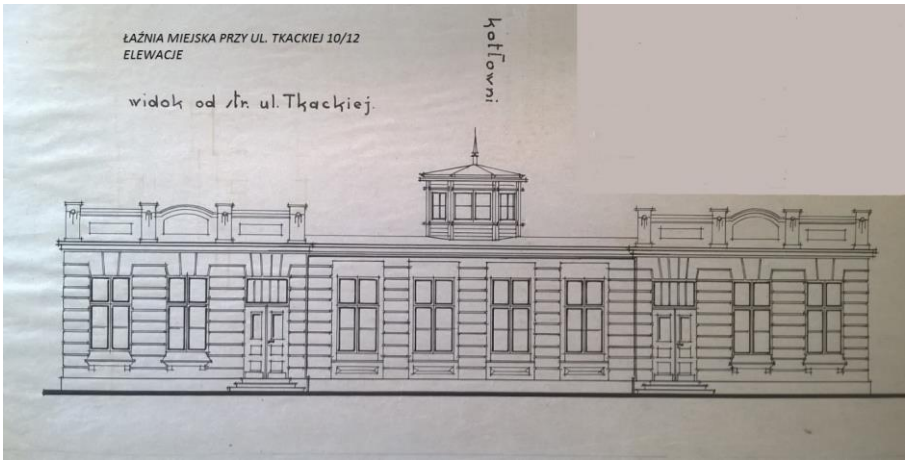

Rysunek elewacji frontowej dawnej łaźni miejskiej. Poniżej przekrój poprzeczny. Rysunki z projektu modernizacji wykonane w 1943 r. Zbiory APTM.

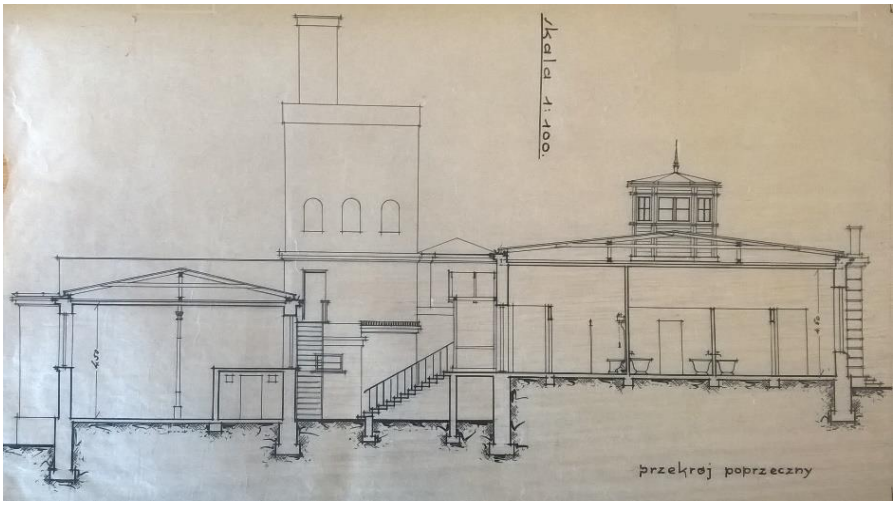

[61] *Znika dawna mykwa przy ul. Tkackiej 10*, http://format3a.pl/znika-dawna-mykwa-przy-ul-tkackiej-10/ [dostęp: 12.04.2022].
[62] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta posesji przy ul. Tkackiej 12).

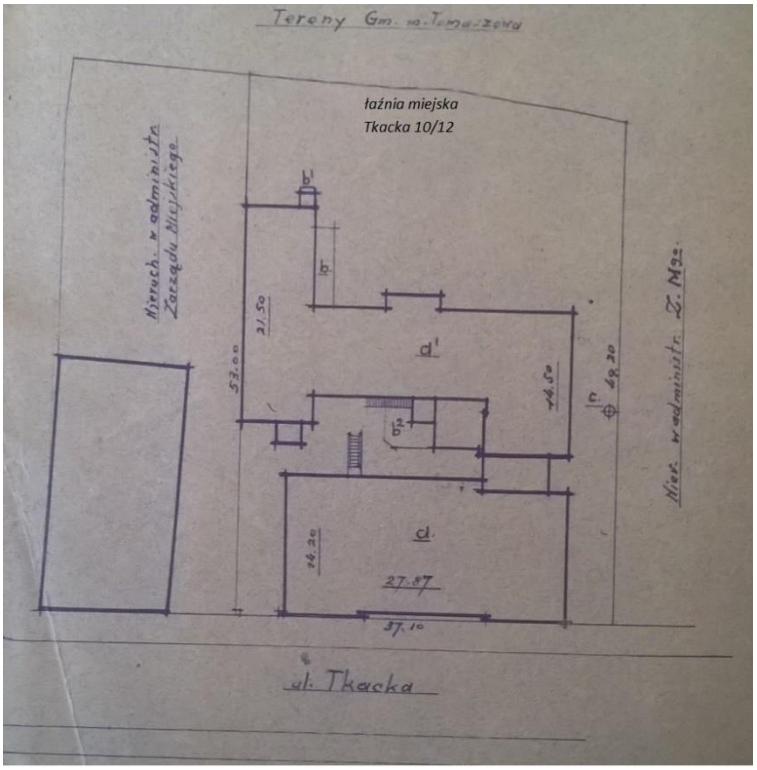

Plan sytuacyjny z 1950 r. przedstawiający położenie budynków łaźni miejskiej przy ul. Tkackiej 10/12. APTM, MRN i PMRN (Teczka Inspekcji Budowlanej).

Fragment łaźni przy ul. Tkackiej a za nią (z lewej strony) parterowa, murowana kamieniczka, której szczyt stał przy ul. Tkackiej a fasada położona równolegle do ul. Farbiarskiej. Dalej fragment piętrowego domu rodziny Zysiaków. Fotografia J. Pawlika.

Widok na elewację frontową łaźni przy ul. Tkackiej 10/12. Fotografia T. Kawki z połowy lat 60. XX wieku.

Dawna łaźnia przed rozbiórką. Fot. D. Warzochy z października 2018 r.

Tkacka 11 (d. nr polic. 193, ks. wieczysta nr 303, działka nr 215) Dwupiętrowy budynek szkolny, dawna Szkoła Aleksandrowska i Szkoła Parafii Ewangelicko-Augsburskiej.

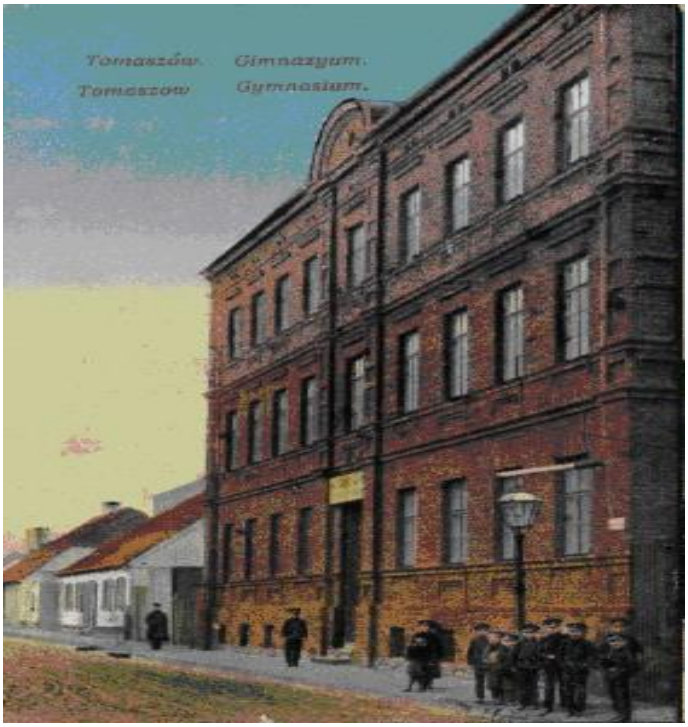

Karta pocztowa z początku XX wieku z widokiem na frontową elewację Szkoły Aleksandrowskiej przy ul. Tkackiej 11. Z lewej strony widać dwa parterowe XIX-wieczne „domy tkaczy" z których pierwszy (pod nr 9) należał do A. Bednarskiego a następny do I. Jurkiewicza. Przed szkołą na chodniku z prawej strony latarnia gazowa, jakie wówczas na tej ulicy były tylko dwie.

Trzykondygnacyjny, podpiwniczony ceglany budynek wzniesiono około 1880-1881 r. z przeznaczeniem na jednoklasową szkołę elementarną. W roku 1903 zmodernizowany i przystosowany dla czteroklasowej szkoły Aleksandrowskiej. Środki w wysokości 23 tys. rubli na budowę pochodziły z środków miejscowego Kolegium Ewangelicko Augsburskiego, w tym 8 tys. rubli z Kasy Miejskiej. Powierzchnia zabudowy 330 m², długość elewacji frontowej 21 m. W podwórku studnia wiercona oraz poprzeczna oficyna przeznaczona na cele administracyjne i gospodarcze. Budynek szkoły do roku 1938 był nieotynkowany. Na początku lat 20. XX wieku miała tu siedzibę Państwowa Szkoła Powszechna nr 7 i 8[63]. Część oddziałów mieściła się też w wynajmowanych przez miasto pomieszczeniach kamienicy przy ul. Tkackiej 21. Później była to

[63] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 822 (Akta szkół początkowych nr 12/1926).

Szkoła Powszechna nr 14, a od połowy lat 30. XX wieku Publiczna Szkoła Powszechna nr 5 im. Mikołaja Reja. W roku 1925/26 w budynku szkoły była sala kinowa Zarządu Polskiego Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych „Ognisko”[64]. Kino nosiło nazwę „Oświata” i prowadził je kierownik szkoły, Jan Galert[65]. Po roku 1935 miała tu siedzibę Publiczna Szkoła Dokształcająca Zawodowa, której kierownikiem był Albin Czerniawski a następnie Jan Piotrowski. Po wojnie ulokowano tu szkołę podstawową, a od roku 1970 Zespół Szkół Zawodowych nr 5, który w tym miejscu funkcjonował do roku 2001[66].

Na początku lat 20. XIX wieku plac o nr rej. pomiarowego 215, na którym wybudowano szkołę należała na mocy kontraktu wieczysto-dzierżawnego do Ludwika Pawlikowskiego, który w 1836 r. odstąpił ją za 1140 rubli srebrem Fryderykowi Knothe. Jednocześnie z otrzymanych pieniędzy uregulował dług w wysokości 222 rubli wobec Tobiasza Knothego. Fryderyk Knothe aktem notarialnym przed warszawskim rejentem Tadeuszem Chałubińskim 11/23 marca 1850 r. połowę działki od strony północnej o pow. 74,4 prętów kwadratowych, darował miejscowej parafii ewangelickiej. Akt darowizny w imieniu Kolegium Ewangelicko-Augsburskiego akceptował ks. Jan Jakób Benni[67].

W latach 70. XX wieku ulokowano w budynku Zespół Szkół Zawodowych nr 5, który powadził szkołę zawodową, technikum ogrodnicze i technikum elektroniczne. Obecnie ma tu siedzibę szkoła dla dorosłych Centrum Nauki i Biznesu ŻAK.

Zaułek Przeskok

Ul. Przeskok pod koniec XX wieku. Był tu wówczas ZSP nr 5 a w nim m. in. Technikum Elektroniczne i Technikum Ogrodnicze. Fotografia Marcin Wk. (Zamieszczona 3 XII 2007 r. na portalu „Nasza Klasa” [nk.pl], dziś nieistniejącym)

Trakt pieszy pozwalający na dojście z Pl. T. Kościuszki przez bramę kamieniczki Edmunda Knothego do ul. Tkackiej. Dawniej droga pożarowa prowadząca do miejsca czerpania wody ze Stawu Miejskiego. W XIX wieku była to droga brukowana polnymi kamieniami. Dopiero połowie lat 60. XX wieku wybudowano na niej betonowe schodki. W roku 2010 ul. Przeskok przebudowano w ramach programu rewitalizacji centrum miasta. Od nowa

[64] Tamże, k. 292. Od 25 października w roku szkolnym 1926/27 sala kina „Oświata” mieściła się przy ul. Pałacowej 17. Filmy wyświetlano w poniedziałki i wtorki. Cena biletu 20 gr. Wejścia zbiorowe z opiekunem szkolnym.
[65] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta dot. posesji Tkacka 11).
[66] APTM, Zespół Szkół Zawodowych nr 5 w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 49/659/0/-/1-4 (Kronika szkoły).
[67] APTM, Hipoteka Powiatu Brzezińskiego (dalej: HPB), sygn. 49/247/0/2/269 (Dot. księgi wieczystej 193/303).

umocniono skarpę, wybudowano betonowe zejście, stopnie schodów wyłożono kamiennymi płytami, zamontowano poręcze i nowe oświetlenie[68].

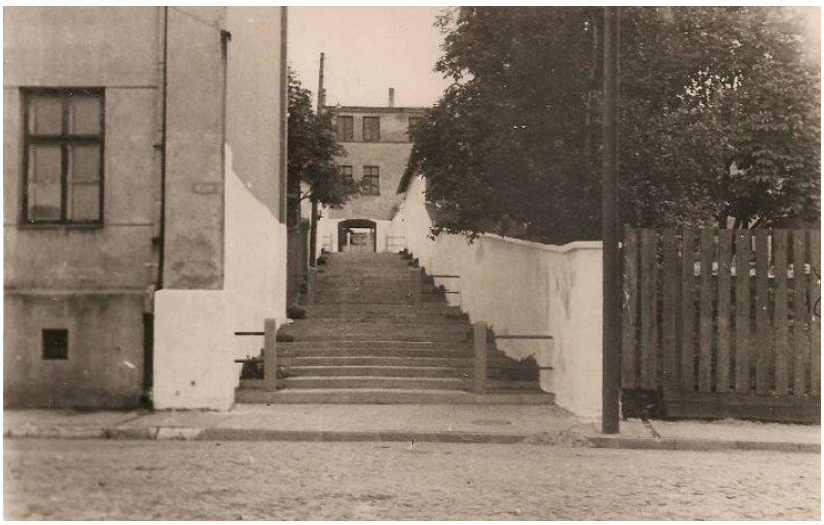

Widok na uliczkę Przeskok po wybudowaniu betonowych schodków. Fotografia T. Kawki z lat 60 XX wieku.

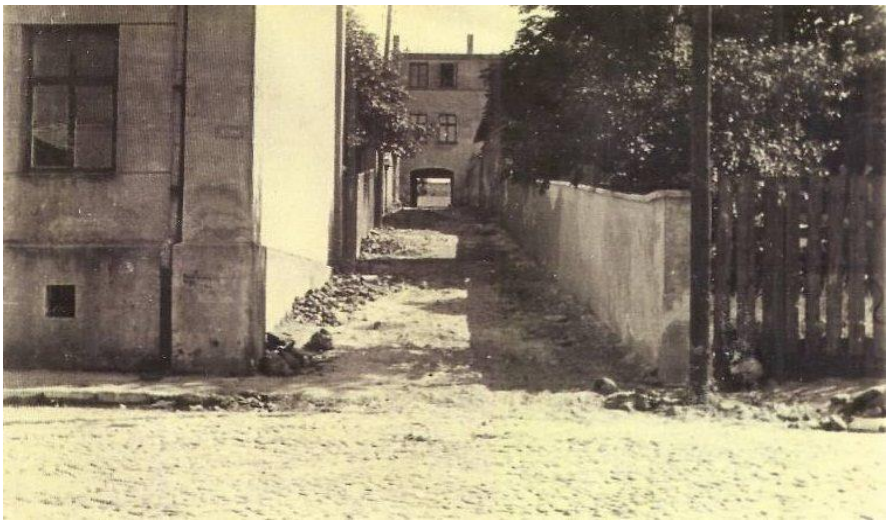

Uliczka Przeskok przed wybudowaniem w latach 60. XX wieku kaskadowych schodów z Pl. T. Kościuszki do ul. Tkackiej. Fot. autorstwa T. Kawki.

[68] *Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Tomaszowa Mazowieckiego na lata 2007 – 2015*, http://tomaszow-maz.pl/web/files/537/Rewitalizacjamiastapodstawaprawna/aktualizacja-LPR-05-2011R.pdf [dostęp: 12.04.2022].

Tkacka 13/15 Parking a w głębi budynek handlowo-usługowy firmy JARKPOL. Dawniej plac należący do spadkobierców Knothego.

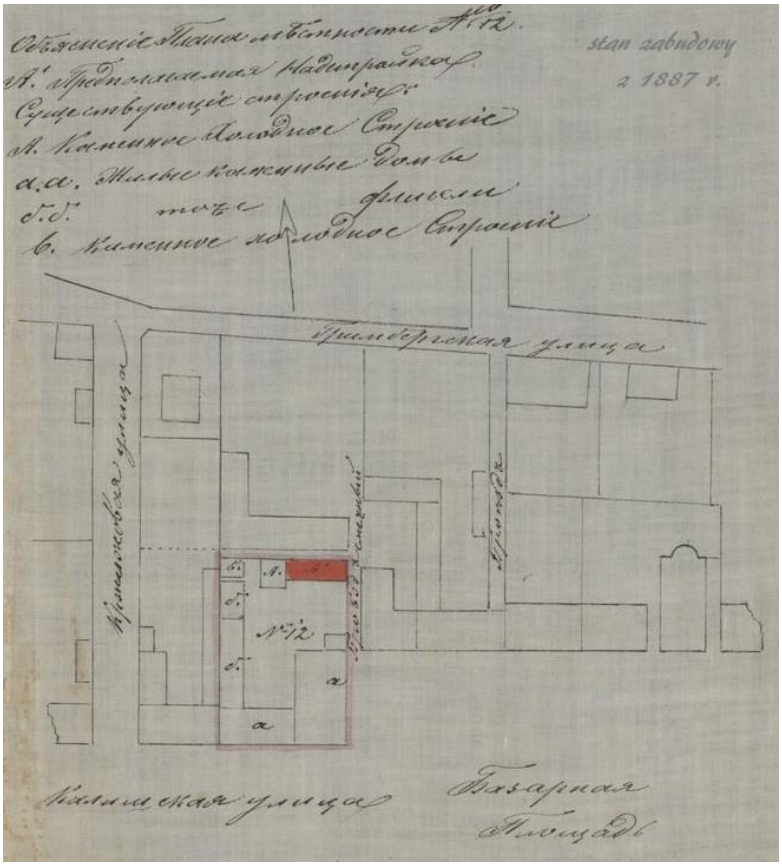

Plan z 1887 r. przedstawia ówczesny stan zabudowy placów przy ul. Grünberskiej (ul. Tkacka) pomiędzy zaułkiem Przeskok a ul. Kramarską (obecnie ul. Grunwaldzka). Jak widać z tego rysunku plac obecnego parkingu nie był zabudowany, natomiast na sąsiednim placu (obecnie Tkacka 17/19 znajdował się już budynek tkalni E. Knothego). APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/176.

Plac przy ul. Tkackiej 13/15 należał do rodziny Knothe. W latach międzywojennych administrowany przez Jerzego Augspacha zam. przy ul. Kramarskiej 5.

Opis zabudowy przedstawiono przy charakterystyce posesji przy Pl. Kościuszki nr 17 i 18.

Tkacka 17/19 Dom i pawilony handlowo usługowe a w głębi dawne zabudowania tkalni H. Knothego.

Widok na podwórko i budynek dawnej tkalni Edwarda Knothego przy ul. Tkackiej 17. Fotografia z lutego 2016 r.

W latach międzywojennych plac i zabudowania przy ul. Tkackiej 17/19 należały do rodziny Bartke. Od strony ul. Tkackiej nieruchomość ogrodzona murowanym płotem.

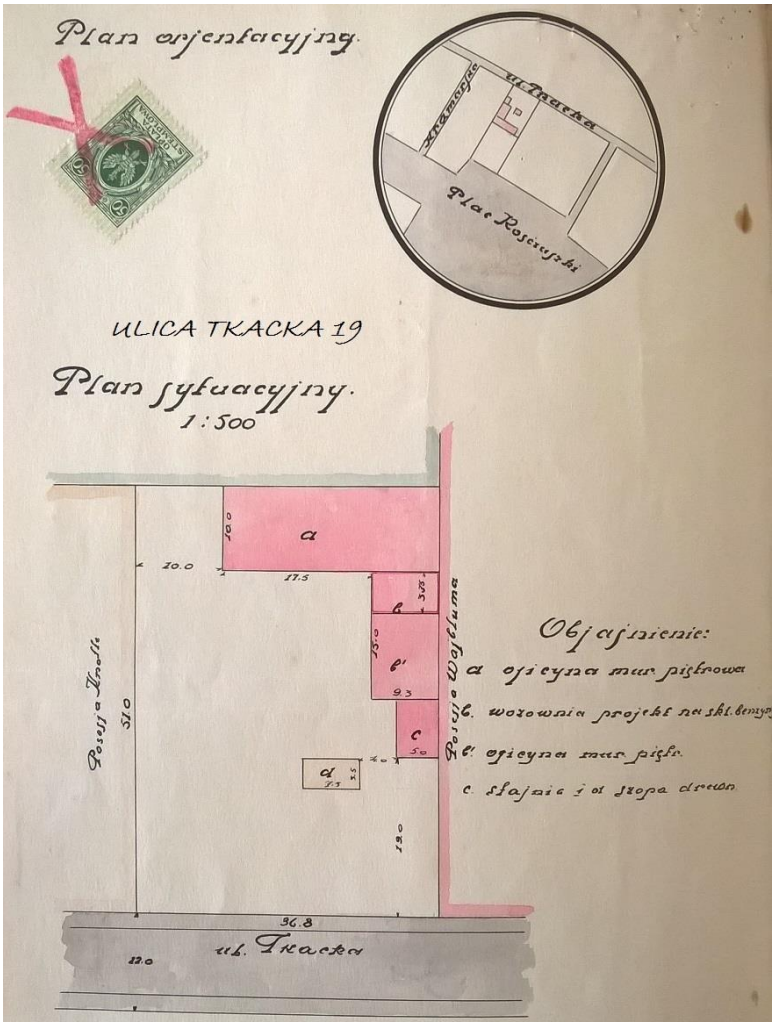

Plan z 1929 r. przedstawiający zabudowę placu przy ul. Tkackiej 19. Załącznik do planu budowy przez Leon Płachtę sklepu z wyrobami naftowymi (na planie oznaczona lit. „d"). APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/218.

Widok od strony ogrodu W. Zysiaka na zabudowania przy zaułku Przeskok i na budynek na placu przy ul. Tkackiej 19 (wówczas należącym do rodziny Bartke). Obecnie w tym miejscu parking i budynki handlowo – usługowe. Zbiory J. Pawlika.

Tkacka 21 / Grunwaldzka 1 Narożna kamienica Abrama Kupfersztoka i Gety Kantorowicz.

Dwupiętrowy budynek mieszkalny wzniesiony na narożnej działce o pow. 1215 m^2 pod koniec XIX wieku przez Abrama Kupfersztoka. Później w podwórku dobudowano trzy jednopiętrowe oficyny (lewa o pow. zabudowy 115 m^2, prawa o pow. zabudowy 135 m^2 i poprzeczna o pow. zabudowy 70 m^2). Na terenie posesji wiercona studnia. Dom frontowy zajmuje 378 m^2 pow. zabudowy i jest długi na 27 m. W budynku tym były cztery mieszkania jednoizbowe, dziewięć mieszkań dwuizbowych, sześć mieszkań trzyizbowych i dwa mieszkania czteroizbowe i na parterze jeden sklep. W latach 30. XX wieku nieruchomość we władaniu Gety Kantorowicz zam. Al. 1-go Maja 1 w Łodzi oraz Hary vel Hindy i Icka Kupfersztoków. Administratorem była Mindla Majerowicz a po niej Mendel Birencwajg[69].

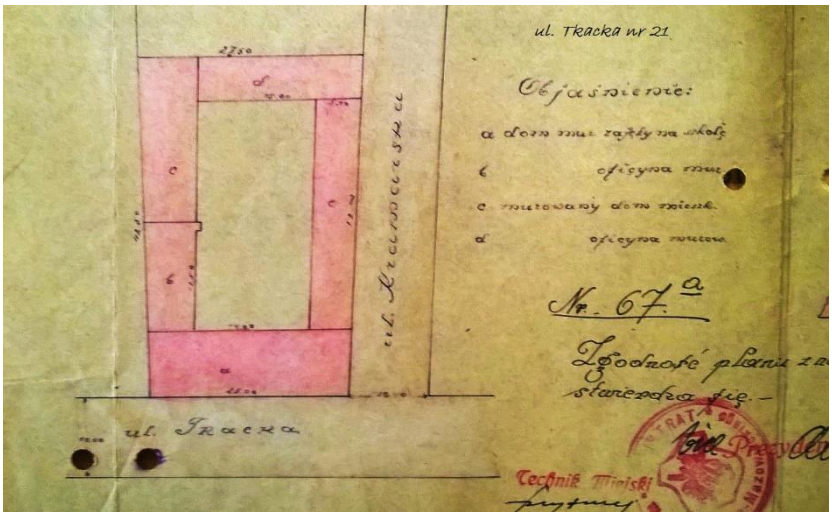

Plan sytuacyjny z 1931 r. przedstawiający zabudowę narożnej działki przy ul. Tkackiej 21.

[69] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1717 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta z opisem posesji Tkacka 21); APTM, US, sygn. 49/5/0/-/589 (Księga biercza podatku od nieruchomości, 1939-1940).

Widok od strony placu Wawrzyńca Zysiaka na fasadę domu przy ul. Tkackiej nr 21. Zbiory J. Pawlika.

W latach międzywojennych wynajmowali w tym domu mieszkanie Łaja i Zelman Goldman, Rachmil Lewkowicz, Mendel Birencwajg, Chil Leszcz, Icek Mell, Motel Pakuła, Władysław Głowacki, Dawid Rozenblum, Aron Cynamon[70]. Ponadto przez kilka lat na przełomie lat 20. i 30. XX wieku w domu tym miasto wynajmowało pomieszczenia dla Szkoły Powszechnej nr 8.

Po roku 1945 w zarządzie komunalnym, administrowana przez MZBM.

Narożny budynek przy ul. Tkackiej 21 jest ostatnim domem przy tej ulicy. Dalej rozpoczyna się Plac Gabriela Narutowicza, który do połowy lat 30. XX wieku nazywano Słomianym Rynkiem[71].

[70] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938); tamże, sygn. 49/5/0/-/145 (Księga biercza podatku od lokali, 1938-1940).

[71] Słomiany Rynek z uwagi na handel zwierzętami - a głównie trzodą chlewną - mieszkańcy miasta nazywali też „świńskim rynkiem" lub „świńskim targiem". Do końca lat 30. Słomiany Rynek był znacznie mniejszy aniżeli obecny Plac G. Narutowicza i miał kształt prostokątnego trójkąta, którego przyprostokątne zbiegały się u wylotu ul. Kramarskiej (obecnej ul. Grunwaldzkiej). Jego północna granicę wyznaczała linia będąca przedłużeniem ul. Fabrycznej, która biegła wzdłuż drewnianego płotu boiska i ogrodów posesji nr 9, 7 i 5 ul. Jeziornej. Ta strona Rynku nie była zabudowana. Sześć zabudowanych posesji przylegało do południowej i zachodniej strony rynku. Dwa XIX wieczne, drewniane, parterowe domy z mieszkalnymi poddaszami o nr 1 i 2 należały do Karola i Hermana Pohlów (obecnie budynki te nie istnieją), następny to murowany piętrowy dom o nr 3 należał do Moszka Czapnika. Z nim dom o nr 4 Abrama Gelberda. Od strony zachodniej stały tylko dwa domy, drewniany dom nr 5 Szymona Rozenberga i murowana, jednopiętrowa kamieniczka o nr 6 należąca do Emmy Fürstenwald.

Farbiarska 1 (d. nr polic. 247c, nr hipoteczny 666) Jednopiętrowy, narożny dom spadkobierców małżonków Tekli i Wawrzyńca Zysiaków (w części południowej graniczył z posesją Joska Szapszowicza a później Eliasza Szapszowicza oznakowaną Farbiarska 1/3).

Narożny dom przy zbiegu ulicy Tkackiej i Farbiarskiej. Fotografia z września 2019 r.

Zanim działka stała się własnością rodziny Zysiaków był w tym miejscu zakład ogrodniczy Karola Achtinga[72].

Dom, który obecnie tam stoi, został wybudowany w roku 1932 przez ogrodnika miejskiego Wawrzyńca Zysiaka[73]. Powstał w oparciu o projekt architekta Bohdana Kłopotowskiego. Budowę rozpoczęto w październiku 1930 r. równolegle z budową na tym samym placu (ul. Tkacka 16/18) czterech cieplarni i jednoizbowej oficyny o pow. zabudowy 18 m^2. W nowym domu, którego częściowy odbiór nastąpił w roku 1932 r. mieściło się jedno mieszkanie dwuizbowe, trzy mieszkania trzyizbowe i pomieszczenie na skład hurtowni tytoniu. Wartość kosztorysowa robót budowlanych wyceniona została na 47 562,56 zł. i na podobną wartość oszacowany został budynek przez Bank Gospodarki Krajowej w którym Wawrzyniec Zysiak ubiegał się o kredyt budowlany[74].

Inspekty i szklarnie w ogrodzie przy ul. Tkackiej 16/18 W. Zysiaka. Fot. z lat 30. XX wieku. Zbiory J. Pawlika.

[72] *Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft. Polska. Księga adresowa dla przemysłu, handlu i rolnictwa*, Berlin-Warschau [1916], s. 256.
[73] W tym czasie W. Zysiak mieszkał przy ul. Jeziornej 4, zatrudniony był w Magistracie jako ogrodnik miejski.
[74] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta dot. nieruchomości W. Zysiaka przy ul. Farbiarskiej 1).

Wawrzyniec Zysiak był ogrodnikiem miejskim zatrudnionym do roku 1934 przez tutejszy magistrat[75]. Na terenie swej posesji po wybudowaniu szklarni Eliasz Zysiak prowadził produkcję i handel kwiatami. Wolną od ogrodu część nieruchomości wynajmował dla Spółdzielni „Rolnik", która miała w tym miejscu skład tytoniu i prowadziła sprzedaż materiałów budowlanych, opału i maszyn rolniczych[76], jedno pomieszczenie wynajmował szewc Bronisław Rozpędowski i Alfreda Życzyńska, która trudniła się handlem materiałami bławatnymi.

Farbiarska 2 Niezabudowany, pusty plac po wyburzeniu dwóch XIX-wiecznych budynków mieszkalnych.

Widok od strony podwórka W. Zysiaka na fragmenty budynków przy ul. Farbiarskiej 2. Po lewo widać poddasze i dach dawnego domu Józefa Eliasza Szapszowicza a z prawej strony za ceglaną oficyną fragment piętrowej kamienicy Gminy Żydowskiej. Fotografia ze zbiorów J. Pawlika.

Do drugiej połowy lat 80. XX wieku stały jeszcze w tym miejscu trzy zespolone ze sobą budynki mieszkalne. Pierwszy z nich, stojący parterowym szczytem do ul. Tkackiej a zachodnią elewacją wzdłuż chodnika ul. Farbiarskiej należał w latach międzywojennych do Gminy Żydowskiej. Za nim w kierunku północnym stał jednopiętrowy, murowany i otynkowany budynek, który był przybudowany południową ścianą szczytową z domem Gminy Żydowskiej. Oba te budynki były przyporządkowane do ul. Tkackiej. Natomiast następny stojący za nimi budynek to parterowy, murowany i otynkowany dom z mieszkalnym poddaszem przy ul. Farbiarskiej o nr 2. W latach międzywojennych należał do mieszkającego po przeciwnej stronie ulicy Józefa Eliasza Szapszowicza. Był to budynek siedmioosiowy, dwutraktowy z sienią komunikacyjna w osi środkowej. Posiadał mieszkalne poddasze. Na przełomie wieku XIX i XX w budynku tym mieścił się „przytułek dla podróżnych". Budynek uległ spaleniu 26 grudnia 1934 r.[77] W następnych latach odbudowany. Pozostawał zamieszkały do lat 80. XX wieku. Około roku 1982 rozebrany ze względu na zły stan techniczny.

[75] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 1384 akta personalne ogrodnika miejskiego Wawrzyńca Zysiaka.
[76] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[77] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczki nieruchomości ul. Farbiarskiej, opis z 1938 r.).

Widok z podwórka W. Zysiaka na fragment domu stojącego przy wschodniej stronie ul. Farbiarskiej 2. Fotografia ze zbiorów J. Pawlika.

Farbiarska 4 Obecnie jednopiętrowy dom handlowy

Widok na frontową elewację budynku przy ul. Farbiarskiej 4. Fotografia z września 2019 r.

Działka przy ul. Farbiarskiej 4 do lat 90. XX wieku pozostawała niezabudowana i znajdował się na niej ogród o pow. 3159 m² należącym do Wawrzyńca i Feliksy Zysiaków[78]. Obecnie nieruchomość zabudowana jednopiętrowym, murowanym budynkiem handlowo-usługowym stojącym szczytem do ul. Farbiarskiej.

[78] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 474 i 748 (Wykaz właścicieli nieruchomości w latach 1922-1924), APTM, US, sygn. 49/5/0/-/646 (Wykaz nieruchomości, 1949).

Farbiarska 3 (zapisywano również Farbiarska 1/3, nr polic. 247) Obecnie parking targowiska miejskiego, a dawniej XIX-wieczny parterowy dom mieszkalny i budynki gospodarcze.

Dawny dom Fryderyka Stumpfa z połowy lat 20. XIX wieku przy ul. Farbiarskiej 3. Fotografia z lat 60. XX wieku autorstwa T. Kawki. Na tym samym placu był też drugi murowany, parterowy budynek fabryczno-mieszkalny z czterema izbami mieszkalnymi i dwoma izbami fabrycznymi, kryty gontem, który nie dotrwał do końca XIX wieku. W podwórku był też budynek piętrowej oficyny z czterema izbami, który z kolei został rozebrany w latach 40. XX wieku.

Nieruchomość od lat 30. XIX wieku należała do Fryderyka Stumpfa, a później jego córki i zięcia Karola Sarre. Następnie właścicielem domu była Emilia Dojcz, a w latach międzywojennych należał do Alfreda Miklera, Fryderyka Rambucha i Eliasza Szapszowicza[79].

W pierwszej połowie XIX wieku nieruchomość pod nr polic. 247 zajmowała plac od ul. Jeziornej do ul. Grünberskiej. Stały tu przynajmniej trzy budynki. Dom frontowy z facjatką od ulicy Jeziornej, piętrowa oficyna i czteroizbowy budynek fabryczny. Murowany dom z facjatką, częściowo mieszkalny a częściowo fabryczny, dach pod gontem posiadał sześć frontowych okien na parterze i dwa w facjatce. Na parterze miał cztery izby a na piętrze trzy[80]. Prawdopodobnie jest to ten budynek, który przetrwał do lat 90. XX wieku (fotografia powyżej).

Jak zaznaczyłem wcześniej, budynki na tej posesji do roku 1941 należały do fryzjera Józefa Eliasza Szapszowicza. Później w zarządzie nieruchomości pożydowskich G.A. Seligi a po wojnie administrowane przez Wydział Mieszkaniowy Zarządu Miasta. Według opisu nieruchomości z 1938 na placu o pow. 600 m² przy ul. Farbiarskiej 1/3 znajdował się od frontu murowany, otynkowany, parterowy z mieszkalnym poddaszem, kryty papą dom mieszkalny oraz w podwórku budynek jednopiętrowy i budynek parterowy. W budynkach tych było dwanaście mieszkań dwuizbowych, dwa mieszkania jednoizbowe i dwa lokale handlowe. Budynek główny o długości 20 m, długość działki od strony ulicy 40 m. Lustracja dokonana w 1938 r. stwierdziła, że dom wymaga gruntownego remontu. Ściana frontowa była wybrzuszona i popękana. Budynek w podwórzu z uwagi na groźbę zawalenia opróżniony w październiku 1941 r. i rozebrany.

Mieszkał w tym domu i na przeciwnej stronie ulicy w podwórzu miał warsztat politurowania mebli Moszek Szwalbe. Również w tym miejscu była stolarnia Chaima i Mendla Wolermanów, którzy mieszkali przy ul. Jeziornej 5[81]. Była tu też piekarnia Dawida Woszczyńskiego i sklep spożywczy Rywki Pilc i warsztat mosiężnika Lejba Majerowicza.

Po wojnie nieruchomość przejęta w zarząd PMRN administrowana przez MZBM. Dom przetrwał do początku lat 90. XX wieku. Zniszczony w wyniku pożaru został rozebrany. Plac zajęty na parking miejski dla potrzeb sąsiedniego targowiska.

[79] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczki nieruchomości ul. Farbiarskiej, opis z 1938 r.).
[80] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z roku 1849).
[81] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).

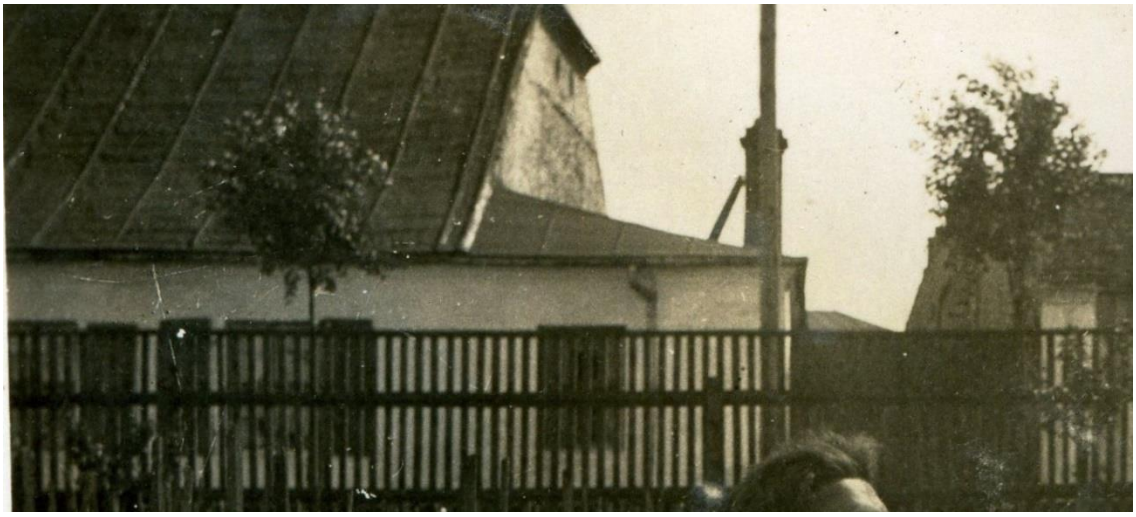

Widok z placu W. Zysiaka na fragment domu stojącego na zakręcie przy zbiegu ul. Farbiarskiej z ul. Jeziorną (?). Fotografia ze zbiorów J. Pawlika

Farbiarska 5 (d. nr polic. 248, nr hip. 247) Dwupiętowa kamienica Dawida Goldsztajna (Goldsztejna)

Widok na d. kamienicę D. Goldsztajna przy ul. Farbiarskiej 5. Fotografia z września 2019 r.

Zanim na początku XX wieku w tym miejscu wybudowano dwupiętrową czynszową kamienicę stał nieomal w tym samym miejscu murowany, parterowy z mieszkalnym poddaszem dom oraz w podwórzu murowany, parterowy fabryczny budynek farbiarni. Działkę o pow. 1,5 morgi przy ul. Jeziornej o nr 248A na mocy kontraktu wieczysto-dzierżawnego z 28 marca 1825 r. nabył Wilhelm Pusch. W roku 1837 Karol Gotlib Uhlman nabył nieruchomość od miasta. Wówczas była ona zabudowana domem mieszkalnym „*wymurowanym z łupanego kamienia wapiennego na wapno, krytego ceramiczna dachówka karpiówką, długiego na 55 1/2 łokcia szerokiego na 22 i wysokiego na 7 łokci miary nowopolskiej*". W podwórku był budynek farbiarni, wymurowany z kamienia wapiennego i cegły, długi na 14 ½, szeroki 10 ½ i wysoki na 5 łokci. W podwórku studni cembrowana głębokości 11 łokci. W 1 morgowym ogrodzie rosło 100 drewek owocowych. Po roku 1848 opisana nieruchomość wraz z zabudowaniami stała się własnością Jana Fridricha Wilhelma Zimermana. Po jego śmierci w 1855 r. dom i fabrykę dziedziczyli jego synowie Gustaw, Teodor i Otto oraz żona Elwira Agnes Lydia Zimerman. Wartość zabudowań według polisy ubezpieczeniowej nr 459680 Rosyjskiego Towarzystwa Asekuracyjnego w roku 1873 oszacowana została na 14 tys. rubli[82]. Wypada zaznaczyć, że wówczas do placu należącego do Zimermanów a wcześniej do Uhlmana znajdowała się po obu stronach ulicy Jeziornej i graniczyła od północy z groblą Stawu Miejskiego.

Plan sytuacyjny z roku 1825 przedstawiający usytuowanie posiadłości Wilhelma Puscha przy ul. Jeziornej, która to posiadłość od 1837 r. stała się własnością Karola Gotliba Uhlmana a od 1848 r. Wilhelma Zimermana. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/1/43.

W roku 1908 nowym właścicielem działki i zabudowań został Izaak Szeps, który w roku 1910 rozpoczął przebudowę starego budynku. Projektantem był inż. architekt Karol Kleiber. W trakcie trwającej przebudowy (generalnego remontu) nieruchomość odsprzedał Dawidowi Goldsztajnowi. On to sfinalizował inwestycję. Powstał nowy, ceglany, trzykondygnacyjny dom czynszowy[83].

[82] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/1/43 (Akta hipoteczne nieruchomości 248A nr rep. 44).

[83] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/10853 i 39/1/0/4/10854 (Plan remontu kapitalnego przez Izaaka Szepsa dwupiętrowego domu pod numerem 248a w mieście Tomaszowie).

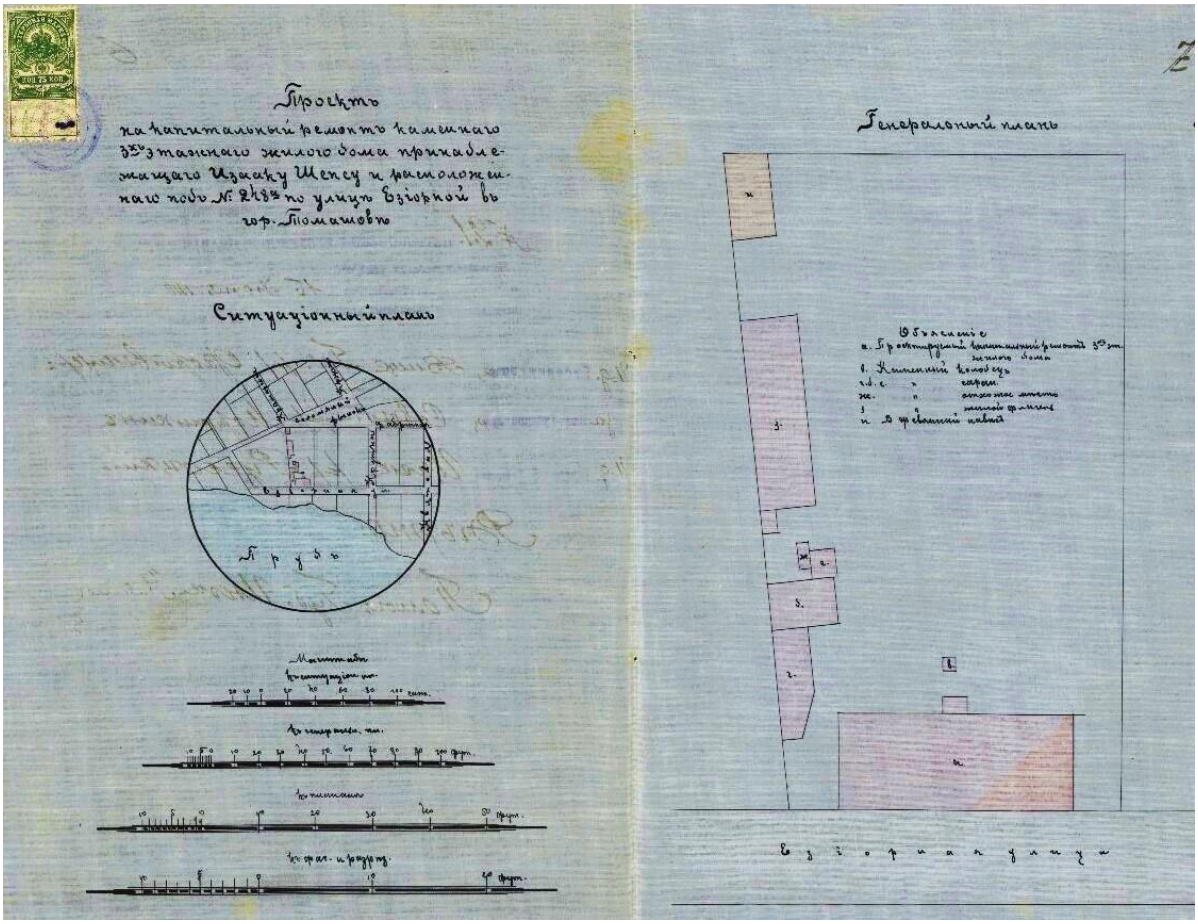

Plan orientacyjny i sytuacyjny z 1910 r. przedstawiający zabudowę nieruchomości Izaaka Szepsa przy ul. Jeziornej nr polic. 248a. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/10853 (teczka 497/1910).

W roku 1911 wzdłuż granicy działki od strony wschodniej wybudowano piętrową oficynę i drewutnię[84]. Tak jak wcześniej zaznaczyłem, projektantem budynku głównego i nadbudowy oficyny był miejscowy architekt inż. Karol Kleiber. W budynku głównym i oficynie było 50 izb mieszkalnych i jeden sklep[85].

Dwupiętrowy budynek frontowy posadowiony na planie wydłużonego prostokąta, frontową ścianą wzdłuż północnej strony chodnika dawnej ulicy Jeziornej. Ściany murowane z cegły ceramicznej, stropy na belkach drewnianych, dach dwuspadowy kryty papą. Elewacja wzdłużna 14 osiowa. W siódmej osi na parterze wejście do przelotowej sieni komunikacyjnej i dwuosiowej klatki schodowej z betonowymi schodami. Ściany otynkowane na gładko. Gzymsy i inne ozdobne elementy architektoniczne zniszczone podczas remontu. Pozostał jedynie wydatny gzyms koronacyjny.

[84] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/12674 (Budowa oficyny i drewutni przez D. Goldsztajna przy ul. Jeziornej w Tomaszowie).
[85] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 748 (Wykaz właścicieli nieruchomości z 1925 r.).

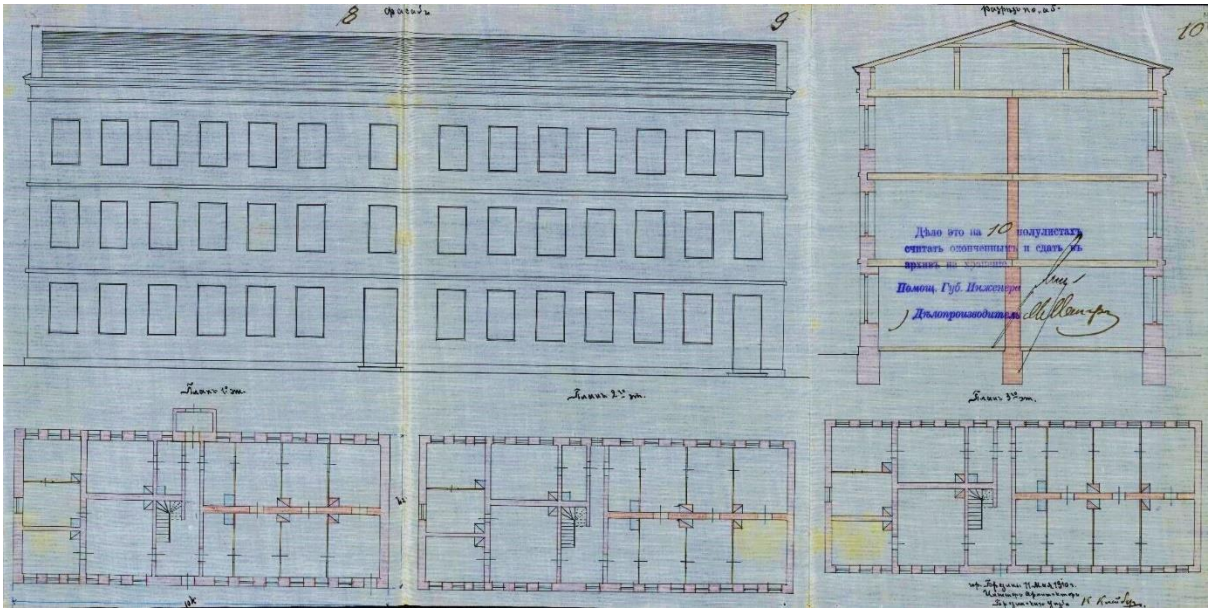

Rysunki fasady, rzuty i przekrój kamienicy Goldsztajna przy ul. Jeziornej 248a. Załącznik do projektu budowy opracowanego przez inż. architekta K. Kleibera w 1910 r. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/10853.

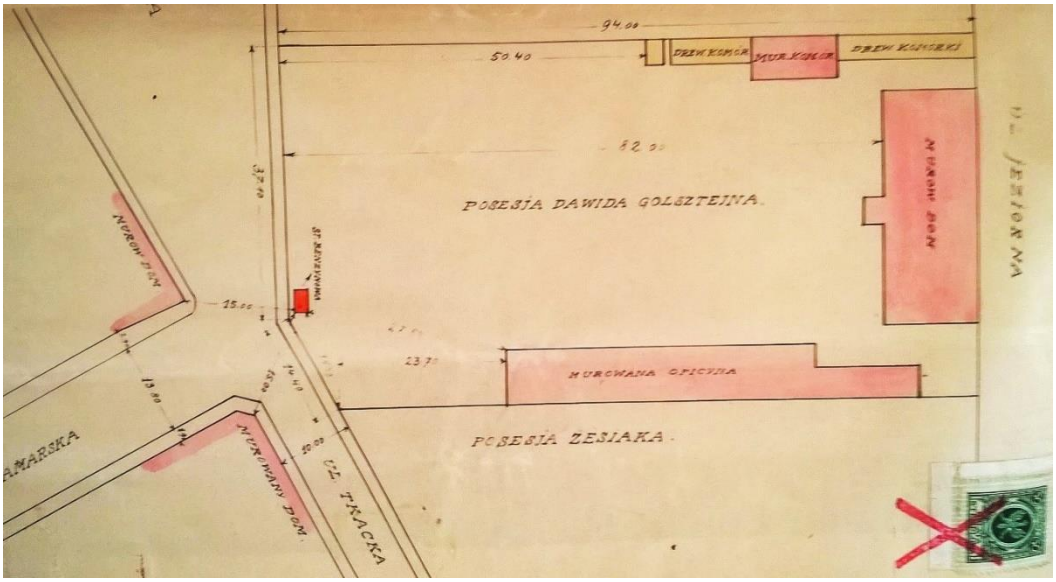

Plan sytuacyjny z 1929 r. przedstawiający zabudowę posesji Dawida Goldsztajna przy ul. Jeziornej 5. APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/210 (Stacja benzynowa Uszera Mendlowicza na posesji Dawida Goldsztajna).

W roku 1929 Uszer Mendlowicz z Koluszek planował na posesji D. Goldsztajna wybudować stację paliwową. Pomimo jego usilnych starań Starostwo Powiatowe w Brzezinach nie wyraziło zgody na tę inwestycję[86].

W latach międzywojennych w domu przy ul. Jeziornej 5 mieszkał Dawid Goldsztajn, jego żona Chana Sura z Bogusławskich, synowie i córka. Między innymi wynajmował tu mieszkanie stolarz Mendel Wolerman, handlarz trepami Pinkus Ajzenstal, Rywka Bronberg, która prowadziła sprzedaż galanterii na straganie w rynku, Aida Lups, która z kolei handlowała na targowisku tkaninami, Josek Lewkowicz handlarz węgla, Romuald Bałuchowski, który trudnił

[86] APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/210 (Stacja benzynowa U. Mendlowicza na posesji D. Goldsztajna).

się handlem papą i smołą prowadząc firmę pod nazwą „Metal”[87]. W latach 30.XX wieku dozorcą tego domu była Jadwiga Przybysz.

Po wojnie w 1947 r. nieruchomość przejęta została przez Łaję Herszbajn z d. Goldsztain zam. wówczas w Bergen – Belsen a czasowo przy ul. św. Antoniego 12, córkę Dawida Goldsztaina. W roku następnym aktem notarialnym spisanym przed notariuszem Franciszkiem Czarneckim w jego kancelarii przy ul. św. Antoniego 25 zbyła ona wszystkie prawa do nieruchomości na rzecz Mariana Sypki z Rawy Mazowieckiej.

Farbiarska 6 i 8 Dwa współczesne budynki, pierwszy to dom mieszkalny, drugi to budynek handlowy.

Widok na nowe budynki przy ul. Farbiarskiej 6 i 8. Fotografia z września 2019 r.

Plac o pow. 1479 m^2, pod nr 8 do połowy lat 20 XX wieku należała do Klary Strohbach. W XIX wieku była tam farbiarnia Hugona Strohbacha. Natomiast działka pod nr 6 należała do placu fabrycznego zakładu braci Samuela i Leona Czamańskich. Od 1934 r. należał do Augusta Obertheisera zam. ul. Sienkiewicza 55 w Łodzi. Administrowana przez Roberta Szuflera zam. w sąsiednim domu przy ul. Limanowskiego 8/10[88]. Po wojnie w posiadaniu Feliksa Pytla i Wilhelminy Gieruli. Administrował F. Pytel zam. Farbiarska 1. Pod koniec lat 30. XX wieku znalazła się w posiadaniu Warsztatu Mechanicznego „Zwój”[89] a administratorem nieruchomości pozostawał Edward Berg zam. w Łodzi[90].

Farbiarska 10/12 (nr hip. 509, d. nr polic. 248, 248a i 248b)

W roku 1908 Samuel i Leon Czamańscy wystąpili o zgodę na kupno placu o nr polic. 248 przy ul. Jeziornej[91]. Wcześniej stał już w tym miejscu jednopiętrowy dom mieszkalny z 11 izbami należący do Zygmunta Strobacha. W roku 1912 bracia Czamańscy za 288 rubli kupili przylegającą do placu działkę po zasypanym brzegu Stawu Miejskiego i działkę miejską od strony wschodniej[92].

[87] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[88] Patrz opis nieruchomości przy ul. Farbiarskiej nr 10/12.
[89] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/646 (Wykaz nieruchomości, 1949; nieruchomości przy ul. B. Limanowskiego).
[90] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/645 (Wykaz osób posiadających nieruchomości 1937-1939).
[91] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/2.10/4435 (Plan nieruchomości i akt kupna placu przez Samuela i Leona Czamańskich).
[92] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/2.10/4435 (Kupno brzegu stawu przez Czamańskiego i mykwę żydowską).

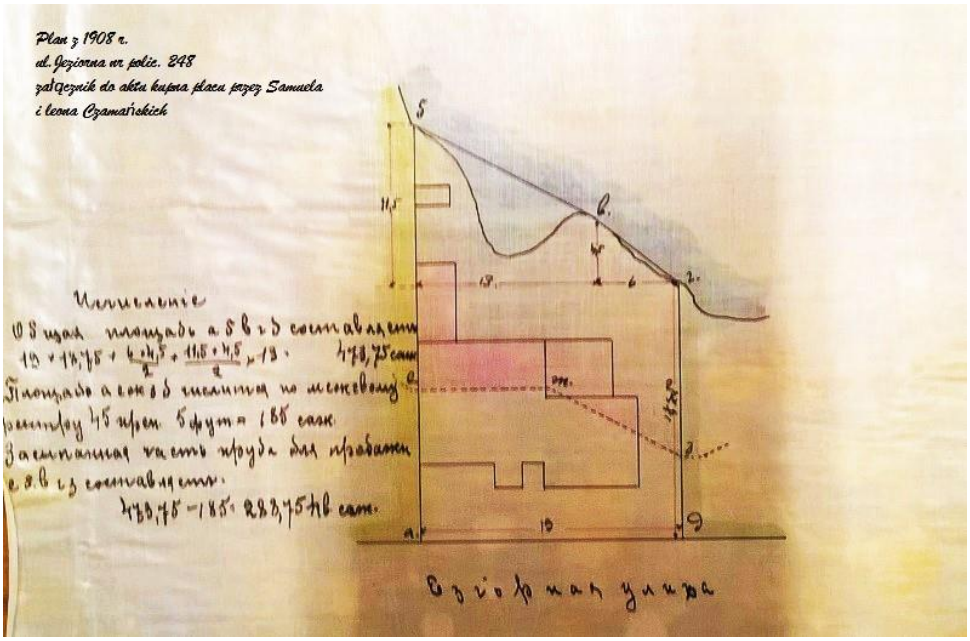

Plan działki przy ul. Jeziornej nr polic. 248 załączony do aktu kupna z 1908 r. przez Samuela i Leona Czamańskich. APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/2.10/4435.

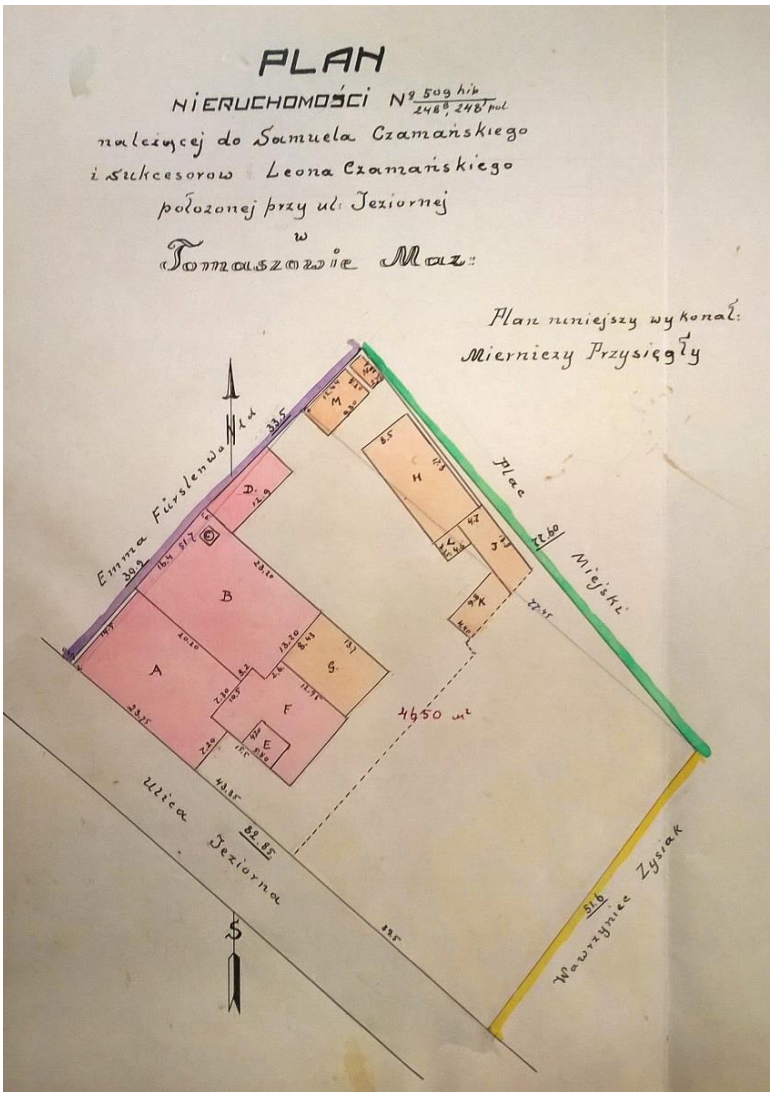

Plan sytuacyjny z 1929 r. przedstawiający usytuowanie i zabudowę działek Samuela i Leona Czamańskich przy ul. Jeziornej 6,8 i 10. Literą A oznaczono budynek tkalni, B budynek farbiarni i suszarni, D kotłowni, E kantoru, F pralni wełny. APPT, PTKM, sygn. 48/71/0/-/1029.

W latach 1910-1911 na placu o nr polic. 248b (od strony zachodniej), który miał pow. 2744 m^2 Czamańscy w oparciu o projekt inż. Karola Kleibera wybudowali ceglany, nietynkowany, trzypiętrowy (czterokondygnacyjny) budynek fabryczny z przeznaczeniem na tkalnię[93]. Przeznaczony był do prowadzenie tzw. suchej fabrykacji. Mury nośne ceglane do drugiego piętra grubości 55 cm a wyżej 41 cm, tynkowane od wewnątrz. Układ wnętrz trzytraktowy. Pilastry i filary budowane z cegły prasowanej. Schody kamienne, pułapy z desek grubości 5 cm. na drewnianych belkach podłogowych 15/8 cali. Na parterze strop podparty słupami żelaznymi o przekroju 17 cm. Na pozostałych kondygnacjach słupy 25/25 cm. Elewacja frontowa w układzie symetrycznym, posadowiona przy chodniku ul. Jeziornej, sześcioosiowa, osie rozczłonkowane pilastrami. Okna prostokątne, sklepione łukowo. Wejście i klatka schodowa w skrajnej, szóstej osi. W 1929 r. wartość tego budynku fabrycznego oszacowano na 34 672 zł[94]. Do tego budynku od strony północnej przylegała parterowa farbiarnia i suszarnia z pokojem dla „dynama". Od strony wschodniej głównego budynku fabrycznego przybudowany był jednopiętrowy, ceglany kantor z mieszkaniem dla stróża i pralnią wełny.

W skład zabudowań fabrycznych wchodziła również parterowa kotłownia wybudowana z cegły palonej, maszynownia i komin fabryczny. Komin o wysokości 30 m u podstawy sześciokątny, a powyżej dachu kotłowni okrągły, wzmocniony obejmami stalowymi. Posadzki kotłowni z cegieł ułożonych na płask. Od strony północnej stały drewniane budynki sortowni wełny, składu wełny, wozowni, stajni i ustępów. Łączna wartość budynków fabrycznych w 1929 r. wyceniono na 106 821 zł[95].

Bracia Samuel i Leon Czamańscy w spółce z Efroimem Śpiewakiem a później z Michałem i Zygmuntem Śpiewakiem do roku 1914 prowadzili w tym miejscu farbiarnię i tkalnię. W latach wielkiej wojny działalność produkcyjną przerwano. Po roku 1922 budynki fabryczne wykorzystywane w części przez S. Czamańskiego i F. Śpiewaka na farbiarnię i przez Izaaka Szepsa na tkalnię[96]. W roku 1930 nieruchomość w drodze publicznej licytacji za ponad 62 tys. zł nabył August Oppertshäuser z Łodzi. Podjęte przez Eugeniusza Alberta Bathelda próba uruchomienia fabryki wełny zakończyła się fiaskiem. Do roku 1939 budynki fabryczne stały puste choć Batheld formalnie zgłosił prowadzenie w tym miejscu i przy ul. św. Tekli 3 farbiarni wełny[97]. W budynku dawnej fabryki Czamański i Śpiewak prowadzili na niewielką skalę farbiarnię. 20 czerwca 1939 r. Jadwiga Marcjanna Maruścińska działając na zlecenie spółki „Zwój" Warsztaty Mechaniczne w Grudziądzu przy ul. Chełmińskiej 74 odkupiła nieruchomość od Augusta Oppertshäusera. Od listopada 1939 r. otwarto w tym miejscu zakład mechaniczno-metalurgiczny i wytwórnię wyrobów metalowych spółki „Emeco"[98]. Od 1941 r. zakład działał pod nazwą Warsztaty Mechaniczne „Zwój" Władysława Markiewicza, Eryka Budzyńskiego i Jadwigi Barańskiej[99].

W okresie powojennym, w trzypiętrowym budynku fabrycznym i części działki przy ul. Limanowskiego 10/12 umiejscowiono warsztaty mechaniczne „Emeko" Wytwórni Wyrobów

[93] APŁ. RGP, sygn. 39/1/0/4/11432 (Budowa tkalni przez Samuela i Leona Czamańskich w Tomaszowie).
[94] APPT, PTKM, sygn. 48/71/0/-/1029 (Akta pożyczki z 1929 r., opis budowli).
[95] Tamże.
[96] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 1186 (Dane statystyczne o zatrudnieniu w fabrykach).
[97] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[98] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/2/283 (Wpisy do księgi wieczystej nr 248a i b/509).
[99] APTM, Ubezpieczalnia Społeczna w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 49/63/0/-/199–202 (Akta dot. składek ubezpieczeniowych od Warsztatów Mechanicznych „Zwój" sp. z o.o. Limanowskiego 8/10 w Tomaszowie Mazowieckim, 1942).

Metalowych[100] przekształconych w 1952 r. w Tomaszowskie Miejskie Przedsiębiorstwo Przemysłu Terenowego z zakładem produkcyjnym przy ul. Farbiarskiej 8/10 i odlewnią żelaza „Żeliwo" przy ówczesnej ul. Daszyńskiego 60/62 (później ul. 1 Maja a obecnie ul. ks. Jerzego Popiełuszki)[101]. Zakład od roku 1978 nosił nazwę Przedsiębiorstwo Produkcji Wyposażenia Zakładów Usługowych WUTEH, które w tym miejscu funkcjonowało do połowy lat 90. XX wieku. W tym samym budynku w latach 1963-1976 na parterze i pierwszym piętrze mieścił się Zakład „B" Łódzkich Zakładów Przemysłu Skórzanego „Skogar", które później zostały przekształcone w Zakład Przemysłu Skórzanego „NAKO". Przedmiotem działalności tego przedsiębiorstwa było produkowanie obuwia z tkanin filcowych i innych artykułów zastępczych. W 1992 roku Zakłady zostały postawione w stan upadłości[102]. Nowy właściciel nieruchomości w połowie pierwszego dziesięciolecia XXI wieku przebudował dawny główny budynek fabryczny. Dobudowano jedną kondygnację z przeznaczeniem na szwalnię, elewacja została otynkowana i pomalowana. Po kilku latach zaprzestano produkcji i budynki pozostają niewykorzystane. Trzeba jednak zauważyć, że od strony zachodniej, nieco w głębi, zachował się ceglany, wieloboczny u podstawy a wyżej okrągły komin fabryczny dawnej kotłowni.

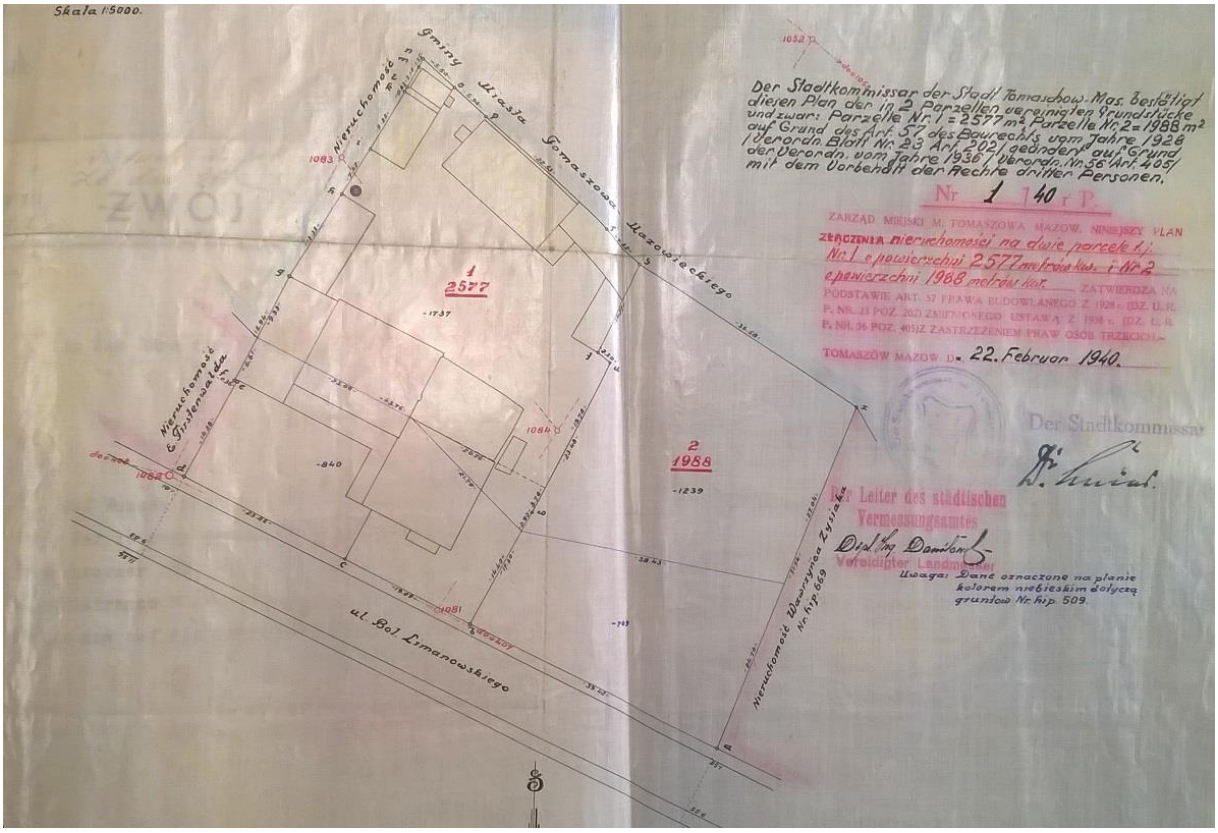

Plan sytuacyjny połączenia działek firmy „Zwój" przy ul. B. Limanowskiego 6/8 i 10 według stanu z 1938 r. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/2/283.

[100] APŁ, Dyrekcja Przemysłu Miejscowego Województwa Łódzkiego w Łodzi, sygn. 39/1932/0/1/83 (Akta Wytwórni Wyrobów Metalowych „Emeko" ul. B. Limanowskiego 8/10 w Tomaszowie Mazowieckim).

[101] APPT, Sąd Rejonowy w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. 48/933/0/-/39 (Tomaszowskie Zakłady Metalowe Przemysłu Terenowego, 1952-1978).

[102] Zakłady Przemysłu Skórzanego „Nako" w Tomaszowie Mazowieckim zlokalizowane były na dwóch parcelach na terenie Tomaszowa Mazowieckiego: Zakład „A" - przy ul. Kołłątaja 4/10 i Zakład „B" przy ul. Farbiarskiej 12/14; *Zakłady Przemysłu Skórzanego „Nako" w Tomaszowie Mazowieckim* [opis zawartości zespołu archiwalnego], https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/80536 [dostęp: 25.04.2022].

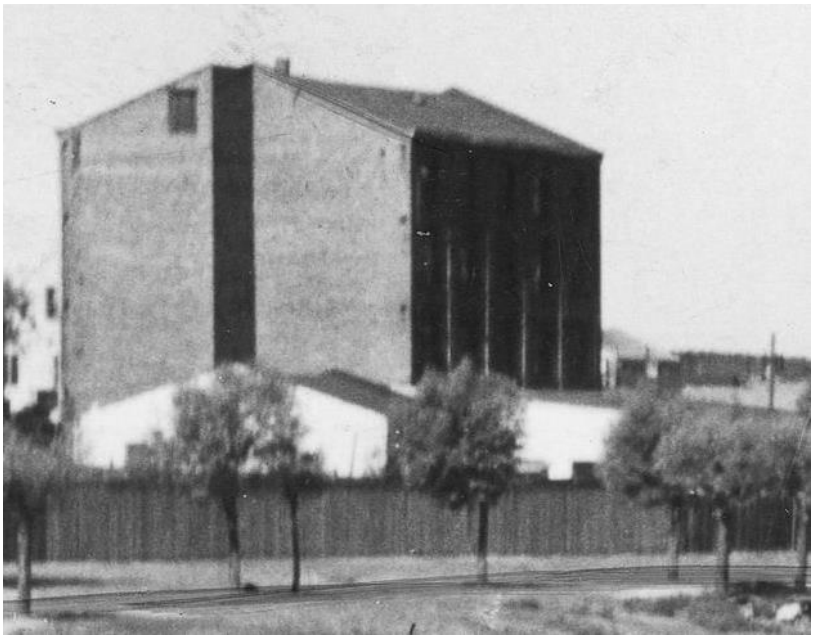

Widok od strony Bulwarów na główny budynek fabryczny przy ul. Limanowskiego 10/12. Fotografia ze zbiorów J. Pawlika.

Komin fabryczny dawnej fabryki Czamańskich i Śpiewaków jako jedyny przy ul. Farbiarskiej przetrwał do współczesności. Fotografia z 2016 r.

Farbiarska 7 (d. ul. Jeziorna nr polic. 248B) Dom Strohbacha (Strobacha)

Współczesny widok fasady domu przy ul. Farbiarskiej 7. Z lewej strony drzwi wejściowych do sieni umieszczona jest tabliczka informująca, że w tym domu urodził się prof. Oskar Lange. Fotografia z października 2019 r.

W latach 30. XIX wieku w tym miejscu na działce o pow. 5 600 m^2 stał murowany budynek fabryczny w którym mieściły się warsztaty sukiennicze i farbiarnia Karola Heinricha Matheusa i jego pomocnika Zygmunda Strohbacha[103]. Najprawdopodobniej dom fabryczny został wybudowany po osiedleniu się w Tomaszowie K.H. Matheusa w roku 1826 a przed rokiem 1830. Bracia Henrich i Karol Matheusowie przesiedlili się ze swoim warsztatami tkackimi ze Zgorzelca. W deklaracjach dochodu z domów i budowli z 1866 r. wskazano, że budynek należy do Zygmunta Strobacha i mieści się w nim fabryka sukna i farbiarnia[104]. Nieco wcześniej, bo w roku 1849 w opisie domu wskazano, że był to budynek murowany, piętrowy pod gontem, z trzema izbami mieszkalnymi i kuchnią na parterze oraz czterem izbami na piętrze. We frontowej ścianie posiadał pięć okien na parterze i sześć okien na piętrze[105].

W roku 1892 osiadł w Tomaszowie przybyły z Białegostoku Hugon Strohbach, który przy ul. Jeziornej 248B kontynuował tradycje farbiarskie[106]. Pod koniec wieku XIX budynek fabryczny przebudowany przez rodzinę Strohbachów na jednopiętrowy dom czynszowy. W latach 20. XX wieku w posiadaniu Klary Strobach, która w testamencie przekazała go miejscowej gminie ewangelickiej.

Przed wielką wojną w domu tym poza rodziną Strohbachów mieszała też rodzina Zofii i Artura Lange. W roku 1904 właśnie w tym domu urodził się i następnie spędził wczesne dzieciństwo profesor Oskar Lange. Fakt ten upamiętnia niewielka tablica wmurowana w fasadę budynku przy drzwiach wejściowych do sieni. W latach międzywojennych felczer Rudolf Marks miał w tym domu gabinet lekarski.

[103] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z roku 1849); tamże, sygn. 49/7/0/1.1/136 (Podatek podymny, 1841).
[104] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli, 1866; ul. Jeziorna 248b).
[105] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z roku 1849).
[106] APTM AmTM, 49/7/0/2.10/2892 (Zezwolenie na osiedlenie się H. Strobacha).

Farbiarska 9/11 (hip. 149, wschodni róg ul. Krótkiej i Farbiarskiej) Dom Marii Majer i kamienica d. spółki akcyjnej Al. Müllera.

Widok na dwupiętrową kamienicę przy ul. Farbiarskiej 9/11. Fotografia z września 2019 r.

Z opisu sporządzonego w 1938 r. przez Inspekcję Budowlaną Zarządu Miasta wynika, że na posesji przy ul. B. Limanowskiego 9/11 (dawna ul. Jeziorna) znajdował się budynek jednopiętrowy, wymurowany z kamienia wapiennego i częściowo z cegły, otynkowany i pomalowany na szary kolor, dach dwuspadowy kryty dachówką, długość ściany frontowej budynku 34 m, kubatura 3570 m³. Posiadał dwie piwnice, cztery mieszkania jednoizbowe, dwa mieszkania trzyizbowe, jedno mieszkanie pięcioizbowe i użytkowe poddasze[107]. W podwórku studnia kopana. Od strony południowej w kierunku Pl. Narutowicza ogród, który w latach 30. XX wieku był wykorzystywany na boisko przez Stowarzyszenie Sportowo-Gimnastyczne „Ruch". Całkowita pow. działki 5390 m². Od strony wschodniej, oznaczony nr 9, stał parterowy, murowany dom mieszkalny o powierzchni zabudowy 51 m². Użytkowany jako przytułek dla starców[108].

W roku 1922 i 1925 w spisie właścicieli nieruchomości jako właściciel wykazywany był Aleksander Müller[109]. Podobnie było w latach 1938-1945 z tym, że jako właściciela wskazywano Spółkę Akcyjną Tomaszowskiej Fabryki Dywanów Al. Müller z siedzibą przy ul. Rolanda 2.

W latach powojennych nieruchomość w zarządzie MZBM. Prawdopodobnie w latach 50. lub na początku lat 60. XX wieku przebudowano poddasze dobudowując drugie piętro. Jednocześnie zmianie uległa elewacja, którą otynkowano i wzmocniono opaskami żelbetowymi konstrukcję szczytowej ściany nośnej. Obecnie nieruchomość w zarządzie TTBS.

[107] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczka Inspekcji Budowlanej, opis nieruchomości przy ul. Limanowskiego 9/11).
[108] Tamże.
[109] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 474 i 748 Wykazy właścicieli nieruchomości z lat 1922 i 1925.

Farbiarska 15 (d. nr polic. 251 i 252b nr księgi wieczystej 96) Jednopiętrowy budynek d. pralni miejskiej. Obecnie opuszczony.

Widok na budynek przy ul. Farbiarskiej 15. Fotografia z września 2019 r.

W XIX wieku nieruchomości o nr polic. 251b i 252c stanowiła jedną całość z leżącym po drugiej stronie ulicy Jeziornej placem o nr polic. 251 i 252, którym miał dom Wilhelm Hertel, później po wyodrębnieniu działek 251b i 252c znalazł się w posiadaniu Ottona Lange-Ernst i wreszcie do Elwiry Margaretty Ernst-Lange. W roku 1930 nieruchomość w drodze publicznej licytacji nabył August Oppertshäuser z Łodzi. W roku następnym nowy właściciel przeprowadził parcelację wyodrębnionej nieruchomości leżącej w obrębie ulic Jeziornej, Krótkiej, Fabrycznej i Zgorzelickiej, tworząc 10 działek budowlanych. Od strony ul. Jeziornej znajdowały się działki o nr 1, 2 i 3. Działkę oznaczoną umownie numerem 2 przy ul. Jeziornej 15 kupił Mendel Zyskind. Niezabudowane sąsiednie działki stały się własnością Aleksandry i Antoniego Kurców oraz Zofii i Jana Nyksów. Wszystkie one były niezabudowane[110].

Od roku 1933 do roku 1941 nieruchomość przy ul. Jeziornej/B.Limanowskiego 15 należała do Mendla Zyskinda mieszkającego w Opocznie[111]. Od 11 maja 1936 r była w tym miejscu fabryka wody gazowanej i rozlewnia piwa[112]. Zakład mieścił się w nowo wybudowanym jednopiętrowym, podpiwniczonym, murowanym budynku o pow. zabudowy 160 m², długość ściany frontowej 20 m. W podwórku studnia wiercona. Budynek przetrwał do współczesności. Od roku 1941 nieruchomość we władaniu Ferdynanda Torentza, który również prowadził rozlewnie piwa i wytwórnię lemoniady[113]. Początkowo po wojnie dawną wytwórnie lemoniady M. Zyskinda przemianowano na Zakład „Źródlanka" w zarządzie państwowym. Nadal wytwarzała ona wodę sodową i lemoniadę[114]. W latach 60. budynek przebudowano i utworzono w nim pralnię Usługowej Spółdzielni Pracy „Czystość", której siedziba zarządu mieściła się w Piotrkowie Trybunalskim przy ul. Słowackiego 9. Po przebudowie w budynkach przy ul. Farbiarskiej 15/17 było 29 izb użytkowych[115].

Pewną pozostałością przypominającą dawną rozlewnię piwa był kiosk, w którym do lat 80. XX wieku sprzedawano piwo kuflowe i butelkowane wody gazowane.

[110] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/2/249 (Księga wieczysta nr 251/96).
[111] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 748 (Wykaz nieruchomości, 1925); APTM, US, sygn. 49/5/0/-/645 (Wykaz osób posiadających nieruchomości 1937/1939).
[112] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[113] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Inspekcja Budowlana, teczka nieruchomości przy ul. Farbiarskiej 15).
[114] Tamże.
[115] APTM, UM, sygn. 49/321/0/-/545 (Ewidencja nieruchomości, 1970-1974).

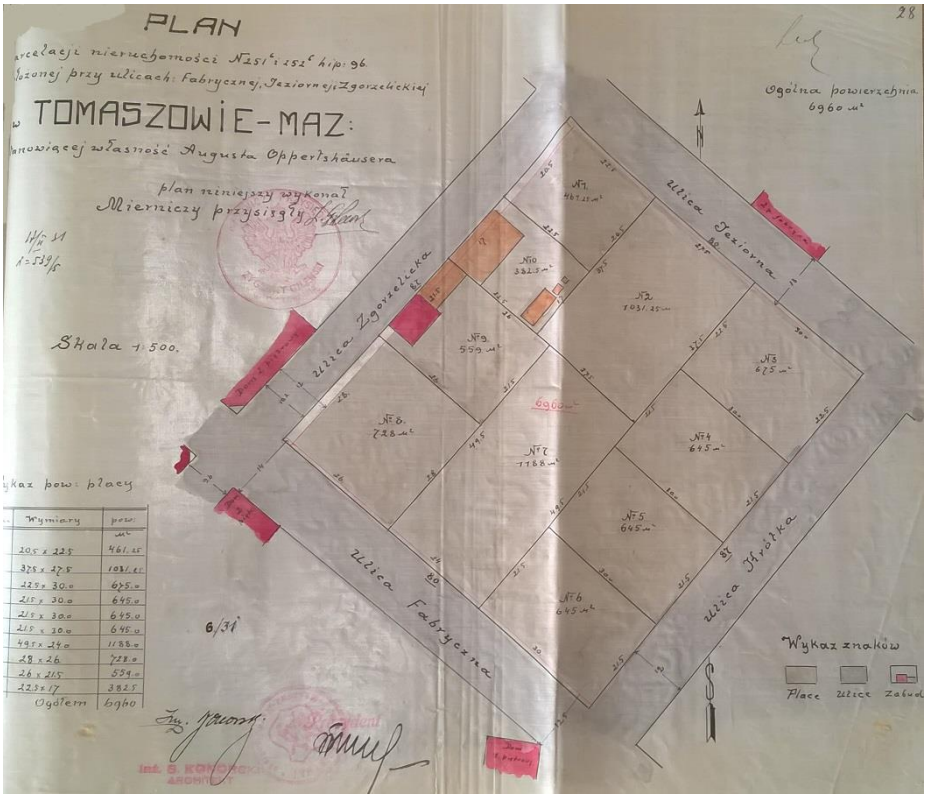

Plan z 1931 r. przedstawiający projekt parcelacji działki nr polic. 251b i 252c przy ul. Jeziornej 13/17 należącej wówczas do Augusta Oppertshäusera. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/2/249.

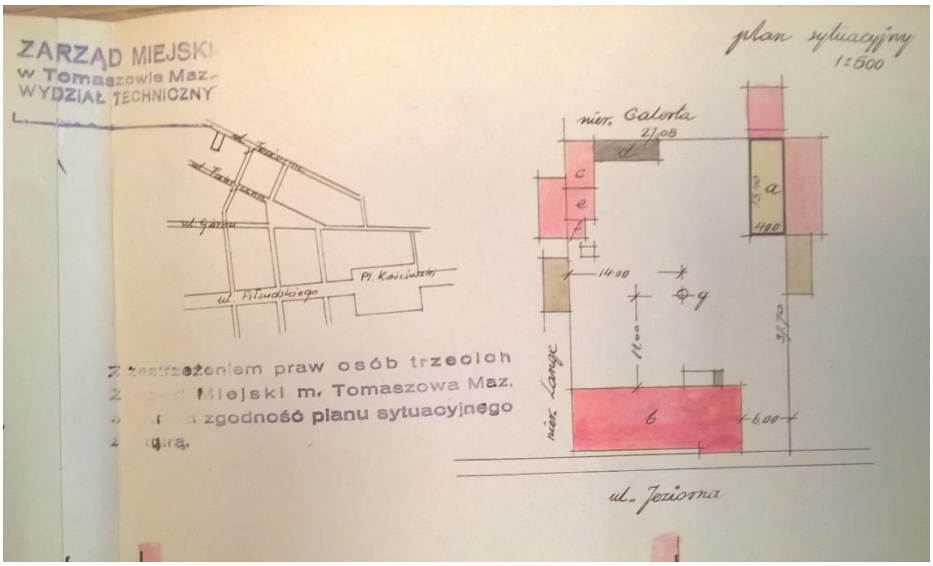

Plan z 1938 r. przedstawiający zabudowę nieruchomości przy ul. Jeziornej 15 należącej wówczas do Mendla Zyskinda. APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Akta Inspekcji Budowlanej, teczka nieruchomości przy ul. Farbiarskiej 15).

Farbiarska 14 Obecnie niezabudowany plac parkingu miejskiego.

W pierwszej połowie XIX wieku na placu o nr polic. 249 stał jednopiętrowy, murowany dom mieszkalny farbiarza sukna Karola Thiema, który sąsiadował z stojącym od zachodu domem nr polic. 250 należącym do Edwarda Hunke. W podwórzu budynek farbiarni. Na parterze domu mieszkalnego były cztery izby i kuchnia zajmowane przez właściciela. Na piętrze dwie izby

zajmował Edward Thiem i po jednej izbie Wilhelm Wekert i Moryc Thiem[116]. Jak wspomniałem wcześniej, w tym samym czasie na sąsiedniej działce o nr 310 i nr polic. 250 stał parterowy, murowany dom Edwarda Hunke[117].

W latach 80. XIX wieku działki znalazły się w posiadaniu rodziny Fürstenwaldów. Dzieje tej fabryki przedstawia opis posesji przy ul. Farbiarskiej 16/18. Wspomnę jedynie, że około roku 1900 ulokował się w tym miejscu Zakład Mechaniczny Salomona Melupa. Działalność wytwórczą S. Melup prowadził do roku 1914. W latach wielkiej wojny zakład nieczynny. Dopiero w roku 1922 wznowił działalność jako Zakłady Metalurgiczne „Stalmet" Spółka Akcyjna Antoniego Jaroszewicza i M. Malinowskiego. Tak było do roku 1926, kiedy to zakład przekształcono w Fabrykę Drutu, Podków Haceli i Wyrobów Metalowych. Na placu fabrycznym znajdował się dwupiętrowy, wymurowany z cegły, nietynkowany dom, w którym mieścił się kantor i mieszkania czynszowe oraz dwa, jednopiętrowe budynki warsztatów, parterowe garaże, stajnia i kotłownia z ceglanym kominem fabrycznym. Od sierpnia 1939 r. niezabudowany plac (nr polic. 249a nr hipot. 729) należący wcześniej do rodziny Fürstenwaldów przy Fabiarskiej 12/14 (ul. Limanowskiego 12/14) stał się własnością firmy „Wyrmet"[118].

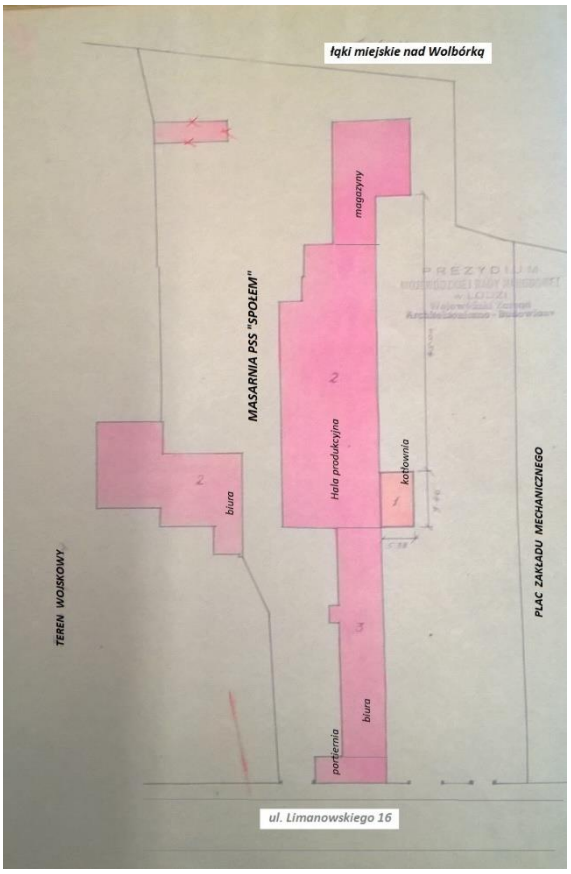

W okresie okupacji 1940-1945 przedsiębiorstwo funkcjonowało jako Zakład Mechaniczno-Metalurgiczny. W okresie powojennym, wschodnią części dawnej fabryki, zajęło Przedsiębiorstwo Produkcji Wyposażenia Zakładów Usługowych WUTEH, zaś w części zachodniej po roku 1950 ulokowano Przetwórnię Mięsa PSS „Społem", która w tym miejscu prowadziła działalność do początku lat 90. XX wieku.

Plan sytuacyjny z 1951 r. przedstawiający zabudowę placu Przetwórni Mięsa PSS „Społem" przy ówczesnej ul. B. Limanowskiego 16.

[116] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/1, k. 144 (Akta tyczące budowy i kupna domów; zakup nieruchomości przez Edwarda Hunke); tamże, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli, 1866).
[117] Tamże.
[118] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta dotycząca nieruchomości przy ul. Farbiarskiej 16/18/20).

Farbiarska 16/18 (d. nr polic. 251, 252) parterowy i trzypiętrowy dom mieszkalny przebudowany z budynków fabrycznych, a od północy parking publiczny. Dawniej zespół zabudowań fabrycznych należących do Oskara i Karola Fürstenwaldów

Współczesna fotografia trzypiętrowego domu mieszkalnego przy ul. Farbiarskiej 18, który powstał w roku 1952 po przebudowie spalonej części dawnej tkalni Fabryki Oskara i Karola Fürstenwaldów. W latach 70. XX wieku budynek ponownie gruntownie zmodernizowano i wzmocniono konstrukcyjnie według projektu inż. architekta Andrzeja Dydusiaka. W budynku wymieniono stare drewniane stropy na stalowo-ceramiczne, a zewnętrzne ściany nośne wzmocniono stalową konstrukcją. Jesienią 2019 r. budynek zyskał termoizolację i nowe tynki zewnętrzne. Obecnie w zasobach komunalnych administrowany przez TTBS. Fotografia Z. Dziedzińskiego z wiosny 2016 r.

Widok na parterowy dom mieszkalny przy ul. Farbiarskiej 18. Fotografia z września 2019 r. Parterowy budynek ten tak jak trzypiętrowy blok w latach 1953/1953 został przebudowany z dawnego budynku fabrycznego na mieszkalny.

Zanim w tym miejscu powstała Fabryka sukna Oskara i Karola Fürstenwaldów a później Zakłady Mechaniczne Salomona Melupa, na placu o nr polic. 251 przy ul. Jeziornej stał budynek parterowy o wymiarach 104 na 80 łokci z czterema izbami należący do Rajnholda Mayera i Wilhelma Püschla[119]. Prawdopodobnie dom ten został wybudowany pod koniec lat 30. XIX wieku przez Franciszka Durst, który w 1833 r. odstąpił dzierżawioną od Antoniego hr.

[119] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/2, k. 230 (Budowa i kupno domów).

Ostrowskiego nieruchomość Hermanowi Püschlowi i Rejncholdowi Meyerowi[120]. W roku 1861 wybudowali oni na tym miejscu budynek murowanej kuźni oraz stajnię i wozownię. Natomiast na placu sąsiednim o nr polic. 252 stał piętrowy dom 39 na 80 łokci i parterowa oficyna. W drewnianej oficynie z dwoma izbami o nr 252 mieszkał i prowadził warsztat sukienniczy Wilhelm Haertel[121], który tak jak i Wilhelm Püschel przybył do Tomaszowa z Zielonej Góry.

W roku 1866 obie działki przy zbiegu ulicy Jeziornej z ul Kwiatową były w całości zajmowane na fabrykę sukna przez Rajnholda Mayera i Wilhelma Püschla[122]. W. Puschl posiadał parterowy dom murowany z facjatką na tej samej ulicy pod nr polic. 249. Był to budynek z trzema izbami i kuchnią na parterze i czterema izbami na piętrze. Dom ten w ścianie frontowej na parterze miał 7 okien, a na piętrze 8[123].

Na początku lat 80. XIX wieku nieruchomość przeszła we władanie Oskara i Karola Fürstenwaldów, którzy przy ul. Jeziornej nr 251 i 252 założyli fabrykę sukna. Najprawdopodobniej na początku wykorzystali istniejące zabudowania. Przędzalnia, tkalnia, wykończalnia tkanin i farbiarnia przy ul. Jeziornej 18/20 wybudowana w latach 1881-1884. Powstała na działkach o numerach 251-252, które mieściły się w obrębie ówczesnych ulic Krótkiej, Kwiatowej (przedłużenie w kierunku stawu ul. Zgorzelickiej) i Jeziornej. Od strony północnej działki przylegały do brzegu Stawu Miejskiego. Do roku 1888 wszystkie budynki fabryki były parterowe. Dalsze kondygnacje zostały dobudowane w ramach odbudowy zakładu po pożarze w roku 1897[124]. W roku 1889 rozbudowując fabrykę dobudowano kolejne piętra[125]. Na kompleks budynków fabrycznych składał się między innymi trzykondygnacyjny gmach apretury zespolony z dwukondygnacyjnym budynkiem fabrycznym tkalni i parterową portiernią[126]. Bliżej stawu znajdowały się budynki farbiarni. W roku 1892 farbiarnia i apretura wymieniana w sprawozdaniu burmistrza Tomaszowa tyczącym statystyki fabrycznej, jako zatrudniająca 159 robotników. Od roku 1892 fabryka stała się spółką braci Oskara i Karola Fürstenwaldów oraz ich szwagra Oskara Simona.

Około roku 1900 na wschodniej części placu nieczynnej wówczas fabryki Fürstenwaldów i Simona, Salomon Melup założył firmę pod nazwą Zakład Mechaniczny Salomona Melupa. Przedsiębiorstwo działało do roku 1914. W latach wielkiej wojny zakład nieczynny. Dopiero w roku 1922 wznowił działalność, ale jako Zakłady Metalurgiczne „Stalmet" Spółka Akcyjna Antoniego Jaroszewicza i M. Malinowskiego.

W roku 1922 przy ul. Jeziornej 16 rozwinięto produkcję wyrobów metalowych, gdzie wytwarzano podkowy, hacele, gwoździe i drut kolczasty, przy czym duża część produkcji szła na potrzeby wojska. W najlepszym okresie rozwoju, kiedy produkowano na potrzeby wojska w zakładzie zatrudnionych było do 400 robotników. Tak było do roku 1926, kiedy to zakład przekształcono w Fabrykę Drutu, Podków Haceli i Wyrobów Metalowych. W latach kryzysu fabryka podupadła. Prezes Zarządu Salomon Melup mieszkał i urzędował w Warszawie przy

[120] Tamże, k. 29 i 72.
[121] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z lat 1849-1850).
[122] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli, 1866).
[123] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z lat 1849-1850).
[124] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/6475 (Odbudowa fabryki Fürstenwalda i Simona po pożarze w 1897 r.).
[125] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/541 (Dobudowa pietra na budynkach fabrycznych przy ul. Krótkiej i Jeziornej).
[126] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/251, 39/1/0/4/379, 39/1/0/4/541, 39/1/0/4/879, 39/1/0/4/3121, 39/1/0/4/8688 (Akta budowy i rozbudowy fabryki braci Fürstenwald i Simona).

ul. Wiejskiej 11 m. 8. Tam też mieściła się siedziba Zarządu. Dyrektorem fabryki, a jednocześnie zarządcą nieruchomości, był Józef Gmaj.

Fabryka zajmowała działkę o powierzchni 1 morgi i 65 prętów. Na placu fabrycznym znajdował się piętrowy, wymurowany z cegły, nietynkowany dom, w którym mieścił się kantor i mieszkania. Na zabudowania fabryczne składał się z dwóch jednopiętrowych budynków warsztatów, parterowe garaże, stajnia i kotłownia z wysokim, ceglanym kominem fabrycznym.

W roku 1933 na publicznej licytacji kompleks fabryczny po upadłej firmie S. Melupa i fabrykach braci Fürstenwaldów i Simona oraz plac z budynkami dawnej fabryki wyrobów bawełnianych Augusta Britzmana nabyła warszawska firma Towarzystwa Fabrykacji Wyrobów Metalowych „Wyrmet". Dodatkowym nabytkiem firmy „Wyrmet" był plac po byłej małokalibrowej strzelnicy sportowej jaka mieściła się na przedłużeniu ul. Zgorzelickiej w miejscu dawnej ul. Kwiatowej przez którą przebiegał kanał ściekowy do Wolbórki. Od sierpnia 1939 r. niezabudowany plac (nr polic. 249a nr hipot. 729) należący wcześniej do rodziny Fürstenwaldów przy Fabiarskiej 12/14 (ul. Limanowskiego 12/14) stał się własnością firmy „Wyrmet"[127].

W okresie okupacji 1940-1945 przedsiębiorstwo funkcjonowało jako Zakład Mechaniczno-Metalurgiczny. W okresie powojennym niezabudowany plac we wschodniej części dawnej fabryki zajęło Przedsiębiorstwo Produkcji Wyposażenia Zakładów Usługowych WUTEH. W roku 1951 teren dawnej fabryki Fürstenwaldów i Simona rozdzielono na dwie działki. W budynkach stojących na części wschodniej (d. nr polic. 251, ul. B. Limanowskiego 16) ulokowano Przetwórnię Mięsną PSS „Społem". Natomiast na działce od strony zachodniej (d. nr polic. 252, ul. B. Limanowskiego 18) rozpoczęto przebudowę i modernizację trzech pofabrycznych budynków z przeznaczeniem na mieszkania komunalne.

Dwa budynki mieszkalne przy ul. Farbiarskiej 18 istnieją nadal i są zamieszkałe (patrz opis posesji Farbiarska 18). W latach 80. XX wieku trzypiętrowy dom został kompleksowo wyremontowany, a w roku 2019 poddano go termomodernizacji. Obecnie obydwa budynki znajdują się w zasobach miasta administrowanych przez TTBS.

[127] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczka Inspekcji Budowlanej, koperta dotycząca nieruchomości przy ul. Farbiarskiej 16/18/20).

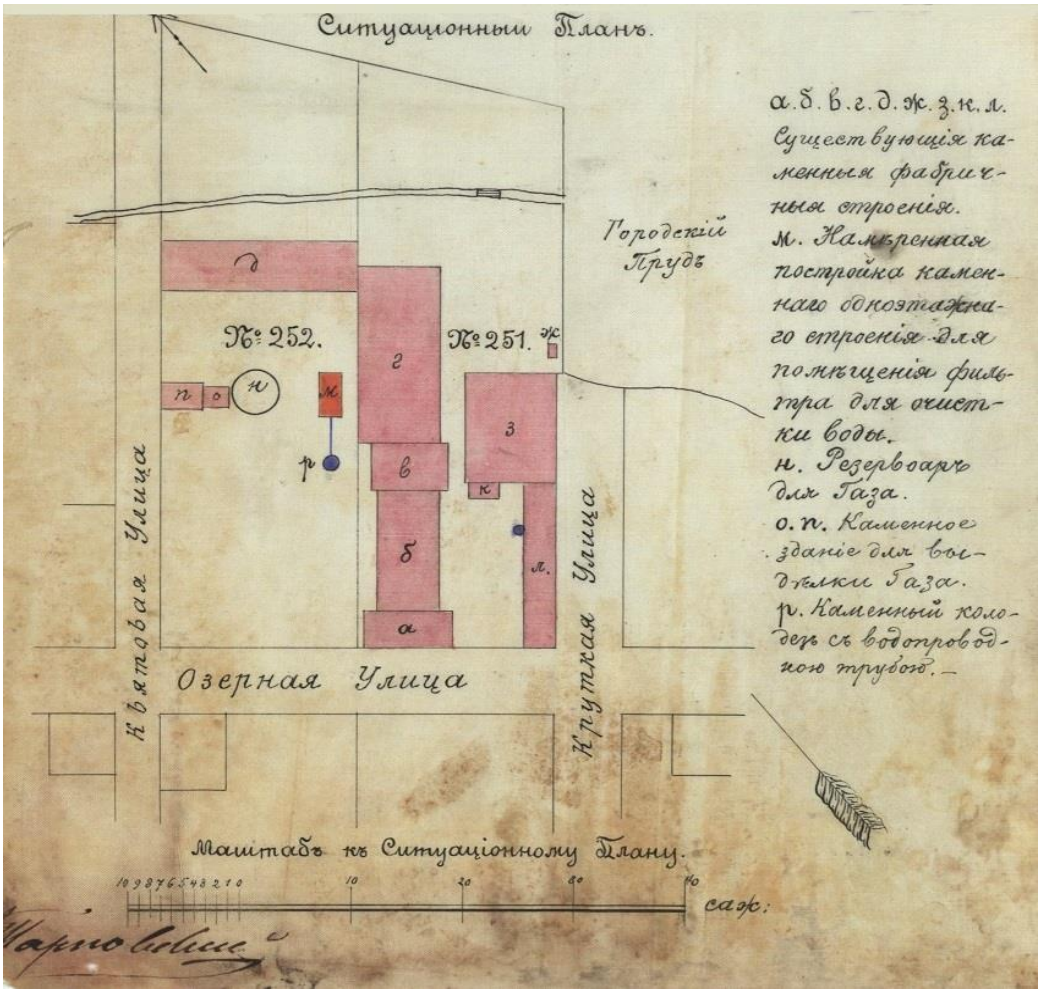

Plan sytuacyjny nieruchomości braci Oskara i Karola Fürstenwaldów przy ul. Jeziornej nr 251 i 252 (plac fabryczny położony był pomiędzy ulicami Kwiatową - Jeziorną - Krótką i od północy dochodził do grobli Stawu Miejskiego). Plan załączony do projektu z 1889 r. w sprawie budowy filtrów wody. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/976.

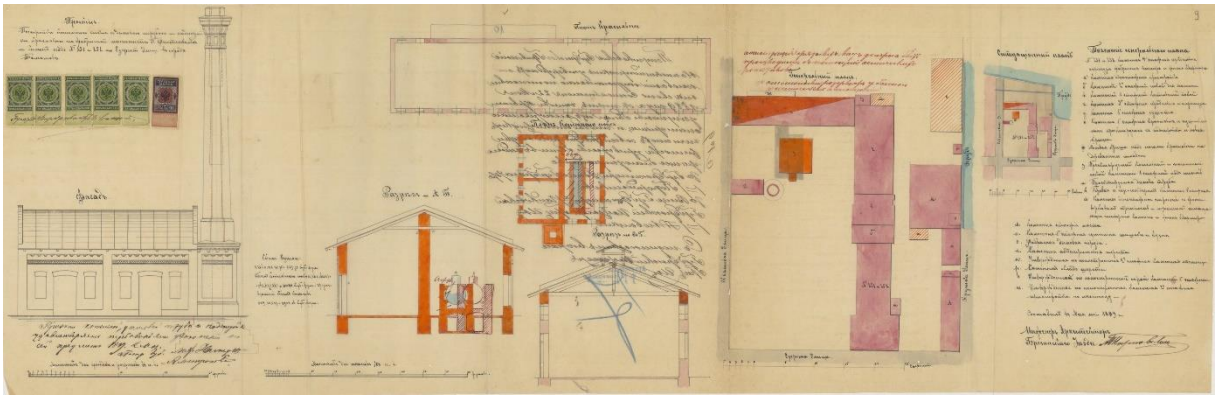

Plan z 1889 r. dotyczący budowy przez O. i K. Fürstenwaldów i O. Simona kotłowni z kominem oraz nadbudowy farbiarni na fabrycznym placu pod numerami 251 i 252 przy ulicy Jeziornej w Tomaszowie. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/879.

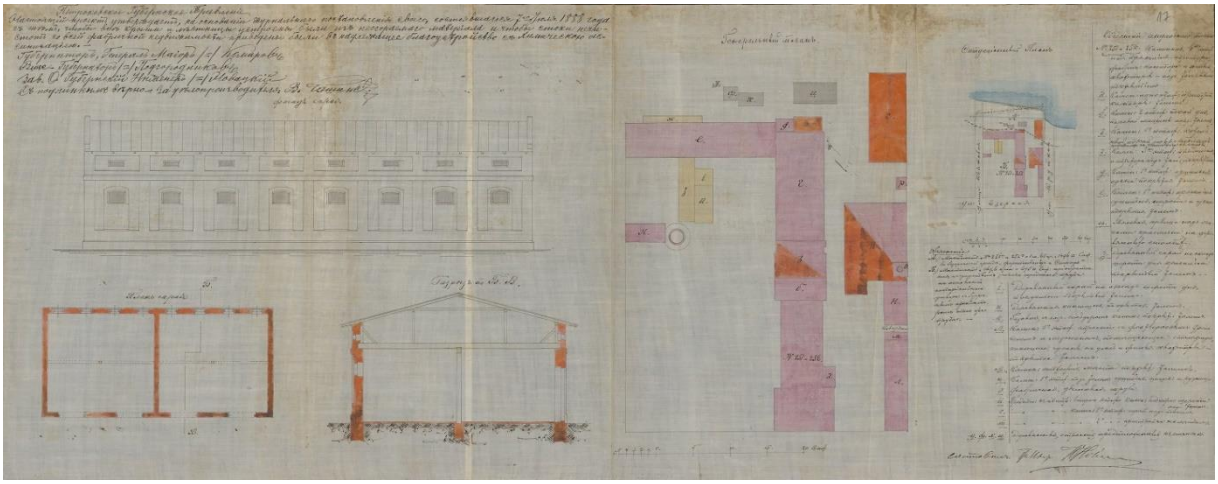

Plan z 1888 r. dotyczący budowy przez współwłaścicieli K.O. Fürstenwalda i O. Simona murowanego piętra na istniejącej murowanej, parterowej postrzygalni wełny; murowanej, parterowej szopy, o dobudowie murowanych, dwukondygnacyjnych, w oddzielnej klatce, niepalnych schodów i o nadbudowie ścian kotłowni na nieruchomości pod numerami 251 i 252 przy ulicach Krótkiej i Jeziornej w mieście Tomaszowie. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/541.

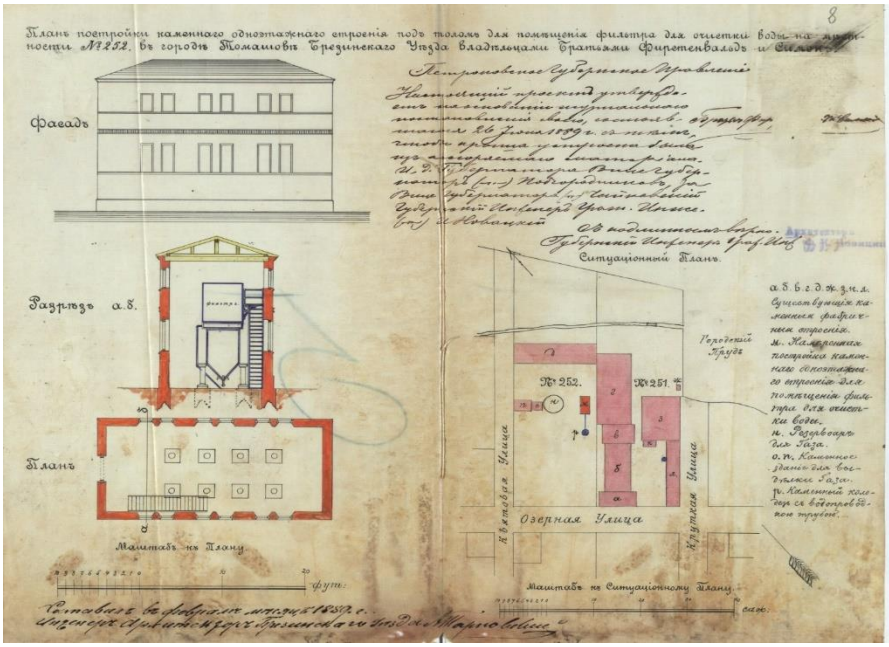

Projekt techniczny i plan sytuacyjny inż. A. Tarnowskiego z 1889 r. na budowę filtrów wody na placu przy ul. Jeziornej o nr 252 należącego do fabryki sukna braci Oskara i Karola Fürstenwaldów. APŁ, RGP (O budowie przez braci Fürstenwald i Simona murowanego, parterowego budynku mieszczącego filtr oczyszczający wodę na nieruchomości pod numerem 252 w mieście Tomaszowie).

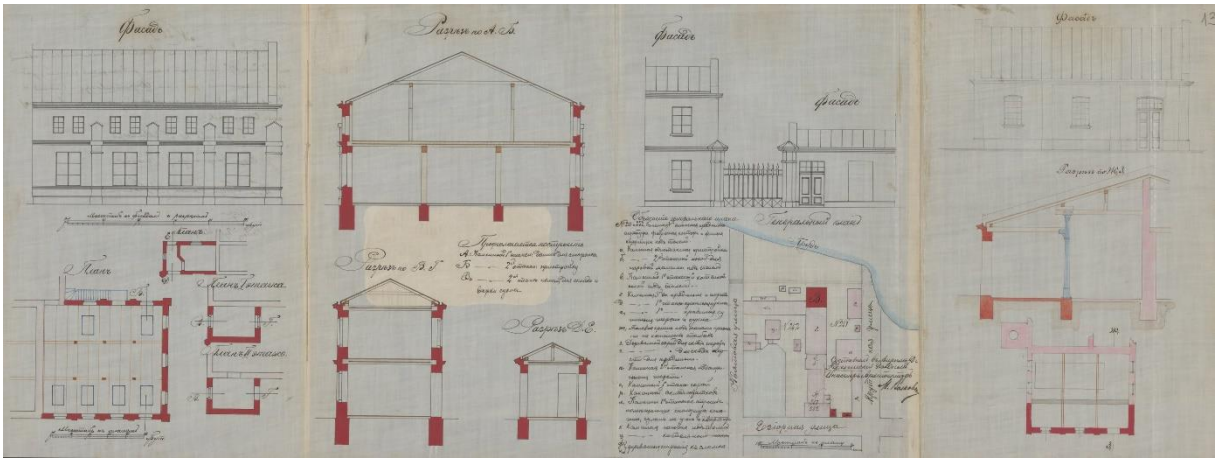

Plan budowy z 1893 r. parterowej z wysokim poddaszem oficyny mieszkalnej oraz pomieszczenia do gotowania wełny na placu 251 i 252. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/3121

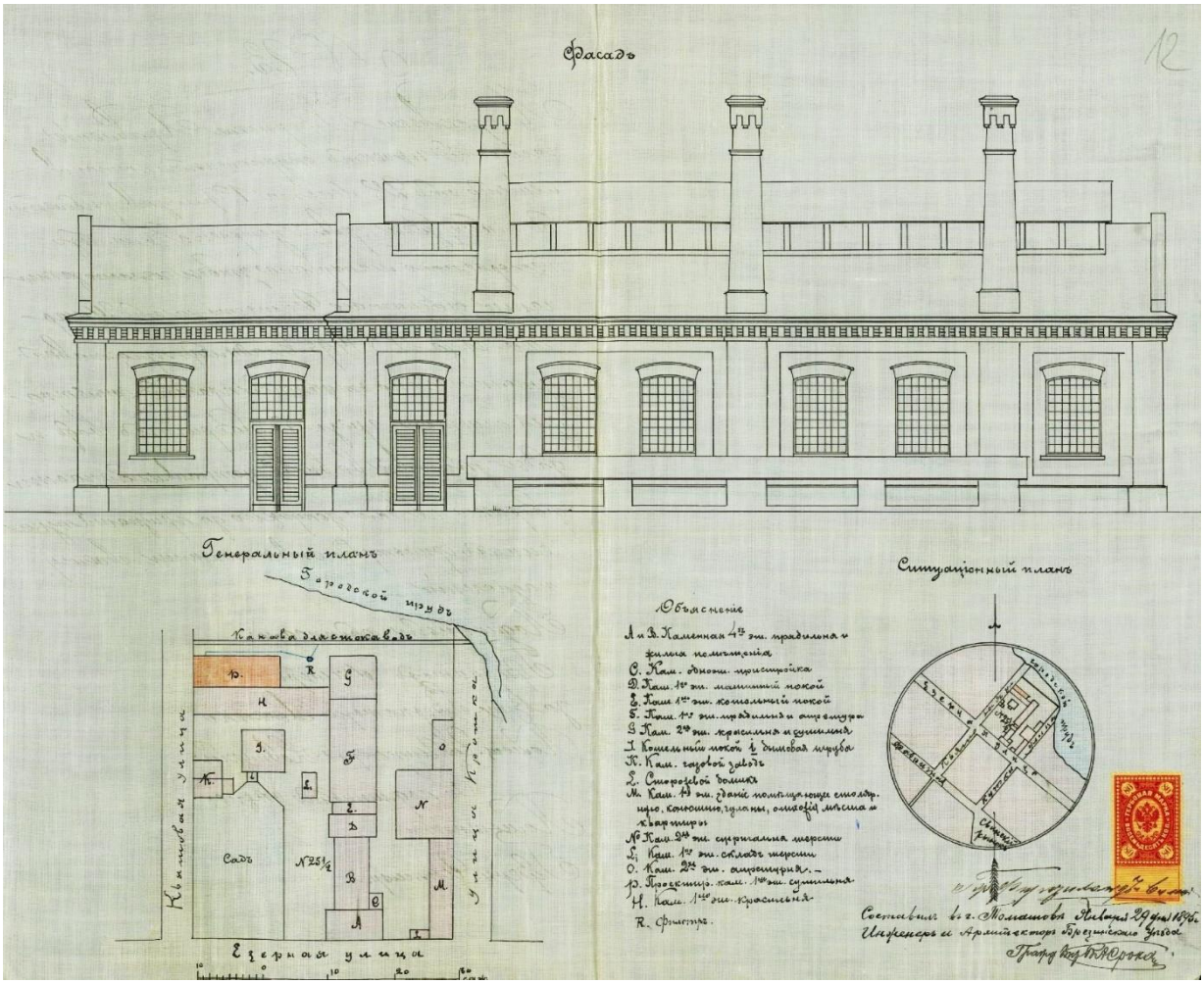

Rysunki elewacji farbiarni i plan sytuacyjny z projektu sporządzonego w 1895 r. przez inż. architekta W. Srokę na zlecenie firmy Fürstenwalda i Simona dotyczący budowy suszarni i farbiarni przy ul. Jeziornej nr polic. 251/2. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/4585.

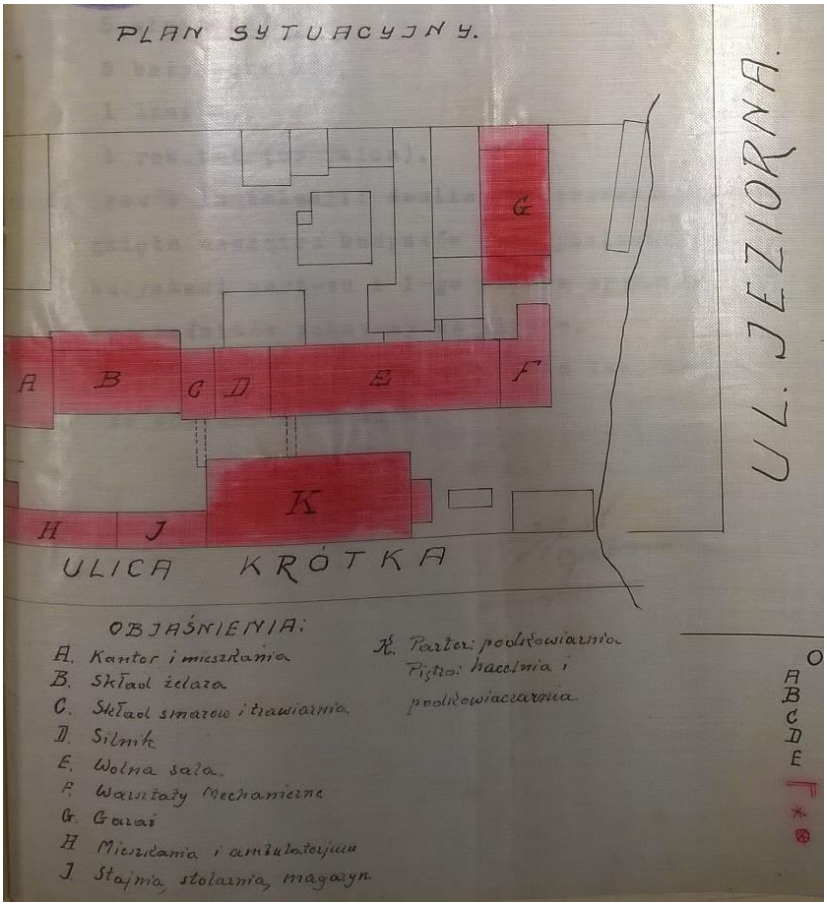

Plan sytuacyjny z 1927 r. przedstawiający rozmieszczenia działów Fabryki Drutu, Podków, Haceli i Wyrobów Metalowych w budynkach przy ul. Jeziornej 16. Zbiory APTM, SPBETM (Załącznik do planu instalacji elektrycznej w fabryce A. Jaroszewicza, M. Malinowskiego i spółka).

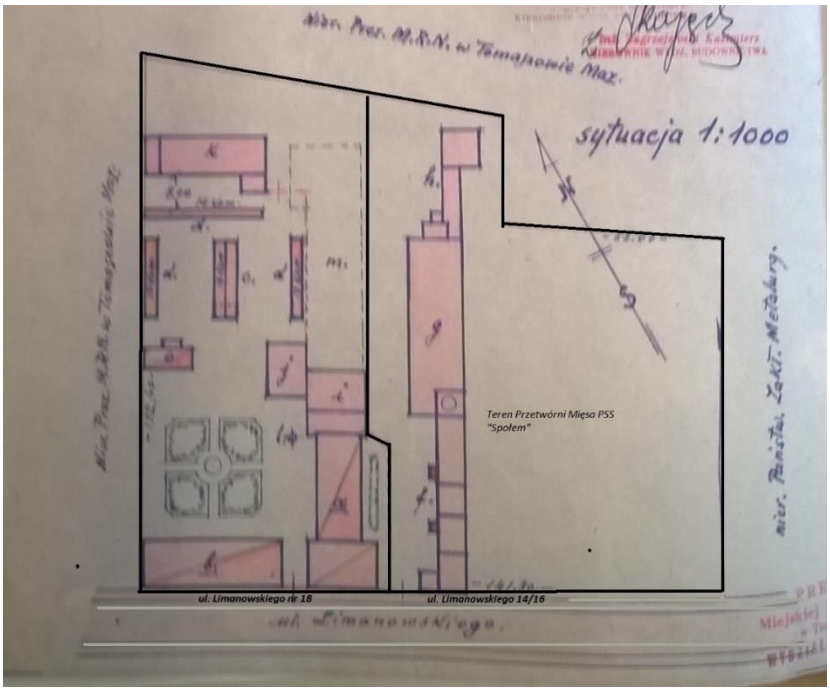

Plan sytuacyjny z 1951 r. rozdzielenia działki Przetwórni Mięsa PSS „Społem” przy ul. Limanowskiego 16 (obecnie teren parkingu przy ul. Farbiarskiej 16) od budynków pofabrycznych planowanych do adaptacji na mieszkania przy ul. Limanowskiego 18 (ul. Farbiarska 18). APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704.

Farbiarska nr 20 (d. nr polic. 259, nr hipot. 114) Dawna fabryka Albina Meistera, Augusta i Alfreda Brytzmana (Britzmana), Jadwigi Siebert (Szebert) i Moritza Dyskina oraz Towarzystwa Fabrykacji Wyrobów Metalowych WYRMET S.A. Salomona Melupa.

Widok od strony ulicy na dawną tkalnię Fabryki Sukna Britzmana. Fot. Z. Dziedzińskiego z 2016 r.

Około roku 1830 r. w miejscu obecnej nieruchomości przy ul. Farbiarskiej nad brzegiem Stawu Miejskiego rozpoczęto budowę domu zwanego „pałacem hrabianki". Inwestorem jak i właścicielem działki był wówczas Antoni hr. Ostrowski. Z uwagi na wybuch powstania listopadowego i późniejszą konfiskatę dóbr A. Ostrowskiego, budynek nie został wykończony. 30 lipca/11 sierpnia 1848 r. „*dom murowany nie wykończony, bez zabudowań zwany domem hrabianki*" stojący na placu o nr polic. 259 wystawiono do sprzedaży na publicznej licytacji. Jego wartość wyceniono na 286 rubli i 66 kopiejek. Wtedy jednak nie znalazł nabywcy. Kolejny opis z 1849 r. wskazuje, że był to budynek o wymiarach łokci 25 na 19 i wysoki na łokci 5, murowany, trzyizbowy z dwoma oknami skierowanymi do ulicy, dach dwuspadowy kryty dachówką[128]. Prawdopodobnie „domek hrabianki" był budynkiem przypominający swym wyglądem „domy tkaczy" z tym jednak, że od strony północnej, czyli od strony stawu miał dobudowaną piętrową wieżyczkę na planie kwadratu, w górnej kondygnacji pięcioboczną z oknem (lub okami) sklepionym półkoliście i ostrosłupowym dachem. Od strony wschodniej w osi środkowej na mieszkalnym poddaszu wystawka (facjata) a od zachodu dwie powstałe w późniejszym okresie przybudówki o nieokreślonym przeznaczeniu. Sufity pokoi jeszcze w roku 1959 zachowały resztki sztukaterii[129]. Budynek jako dom mieszkalny wielokrotnie remontowany i przebudowywany przetrwał do lat 60. XX a następnie po modernizacji wykorzystywany przez szkołę budowlaną. Rozebrany około roku 2018 podczas przygotowywania terenu pod budowę skateparku, placu zabaw dla dzieci i plenerową siłownię.

[128] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/64 (Spis ognisk z lat 1849-1850).
[129] W. Rudź, *Nieznany „pałacyk" Antoniego Ostrowskiego w Tomaszowie Mazowieckim*, „Biuletyn PTTK" 1959, nr 1, s. 2-3.

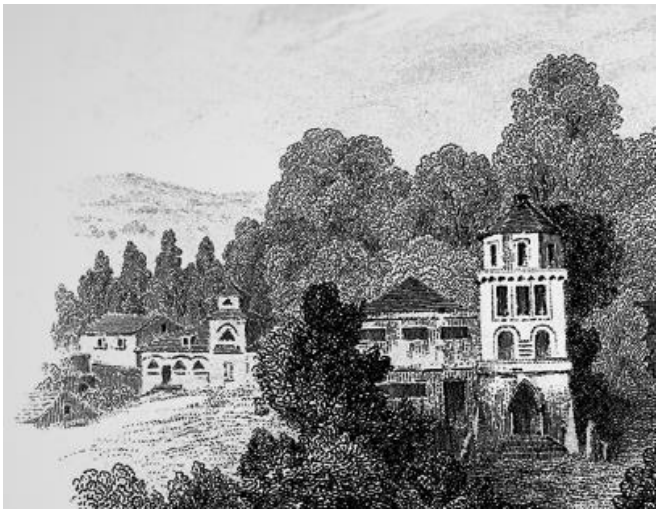

Niestety nie zachowały się plany, rysunki lub bardziej szczegółowe opisy tego niewątpliwie ciekawego architektonicznie obiektu. Można jedynie przypuszczać, że jego pierwotny wygląd mógł być zmniejszoną kopią pałacu Ostrowskich w wersji z 1812 r. Idąc dalej tym torem przypuszczeń można się dopatrzeć tego obiektu na stalorycie Auguste'a François Alèsa *„Tomaszow en Mazovie"* z 1837 r. wyobrażającego ważniejsze budowle Tomaszowa sprzed 1830 r. Na tym to rysunku po lewej stronie za pałacem Ostrowskich znajduje się mniejszy, również z dwupiętrową wieżą i wystawką w dachu poddasza parterowy budynek pałacyku[130]. Być może to właśnie „domek hrabianki".

W roku 1851 posiadłość przy ul. Jeziornej nr polic. 259 o pow. 36 031 łokci kwadratowych wraz z budynkiem na zasadzie kontraktu wieczysto-dzierżawnego kupił od miasta kotlarz Wilhelm Bartnik[131]. Od ulicy plac był długi na 26 prętów i nosił według planu mierniczego numer 316. Wówczas po obu stronach nieruchomości Wilhelma Bartnika były niezabudowane place. Następnym właścicielem tej nieruchomości został sukiennik Jakób Rettig i farbiarz Zygmunt Strobach, którzy 4/14 sierpnia 1855 r. odkupili ją od Bartnika. W roku 1862 nieruchomość w posiadanie objął Wilhelm Rettig, który 30 stycznia/11 lutego 1870 sprzedał plac pod nr polic. 259 Albinowi Meisterowi i Augustowi Britzmanowi. Oni to działając jako wspólnicy wybudowali fabrykę sukna z przędzalnią, apretura i foluszem. Budynki fabryki w roku 1872 wycenione były przez Towarzystwo Asekuracyjne na 19 047 rubli. W tym też roku August Britzman odstąpił swoje prawa do nieruchomości na rzecz Albina Meistera[132].

[130] Staloryt opublikowany w książce: *La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque, ou Précis historique*, red. L. Chodźko, t. 2, Paris 1837.
[131] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/1 (Akta tyczące się kupna i budowy domów, 1851-1859).
[132] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/4/337 (Księga wieczysta, nr hipot.114/259).

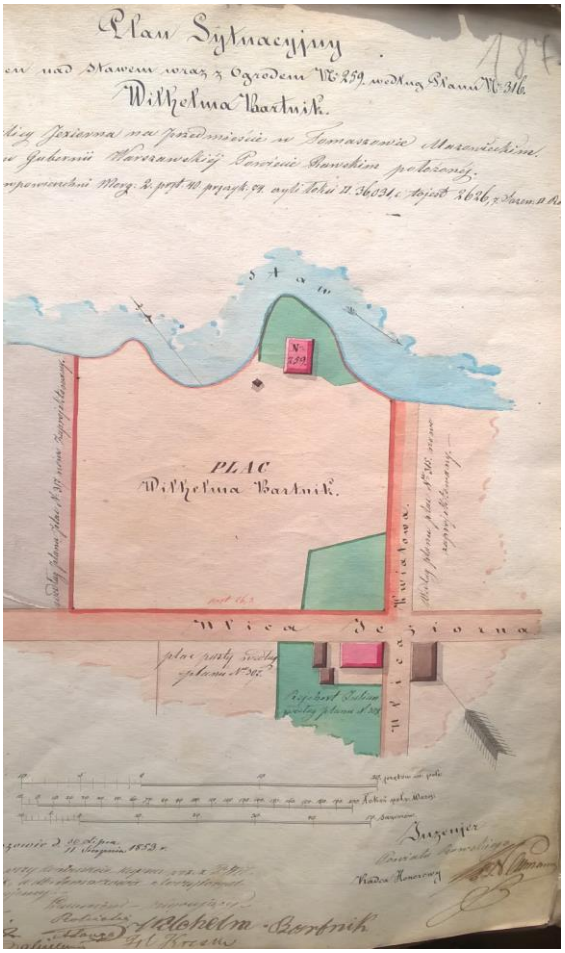

Plan sytuacyjny placu o nr 259 z zaznaczeniem usytuowania „domku hrabianki" załączonego do kontraktu sprzedaży-kupna z 1853 r. zawartego pomiędzy burmistrzem Tomaszowa a Wilhelmem Bartnikiem. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/4/337 (Księga wieczysta, nr hipot.114/259).

Tak więc w latach 80. XIX wieku działka przy ul. Jeziornej o nr polic. 259 wraz z budynkami fabrycznymi była już w posiadaniu Albina Meistera, który około roku 1889 od strony ul. Jeziornej wybudował portiernię i murowane ogrodzenie[133]. Od 1892 r. fabrykę przejmuje Alfred Britzman, który uruchomił produkcję sukna. W 1894 r. A. Britzman zmechanizował fabrykę i zainstalował kocioł parowy[134]. W roku 1897 wystąpił o zgodę na dalszą rozbudowę przedsiębiorstwa przez dobudowanie do głównego budynku kolejnego piętra i dwupiętrowej klatki schodowej. W roku 1901 A. Britzman spłacił kredyty bankowe i innych udziałowców, a tym samym został jedynym właścicielem tej nieruchomości[135]. Rok później dobudował piętro dla urządzenia mechanicznej przędzalni[136]. W roku 1896 fabrykę zelektryfikowano[137]. W marcu 1901 r. główny, dwupiętrowy budynek fabryki uległ spaleniu. Już w tym samym roku przystąpiono do jego odbudowy[138]. Natomiast czterokondygnacyjny gmach fabryki wyrobów bawełnianych A. Britzmana stojący do dzisiaj od południowo wschodniej strony działki, został wybudowany w latach 1911-1912 przez jego wspólnika Moryca Dyskina[139]. Dyskin założył w tym czasie farbiarnię i myjnię wełny[140]. Ta

[133] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/909 (Budowa stróżówki przez A. Meistera na placu nr 259 przy ul. Jeziornej).
[134] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/4175 (Instalacja kotła parowego w fabryce A. Britzmana w Tomaszowie).
[135] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/3/2659 (Akta z lat 1899/1901 dotyczące przejścia na A. Britzmana nieruchomości nr 259 w Tomaszowie).
[136] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/4503 (Projekt budowy pod nr 259 w Tomaszowie pierwszego piętra dla mechanicznej przędzalni A. Britzmana).
[137] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/17953 (Oświetlenie fabryki Britzmana w Tomaszowie).
[138] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/8650 (O odbudowie fabryki wyrobów bawełnianych A. Britzmana w Tomaszowie).
[139] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/12512 (Budowa 3 piętrowej tkalni przez M. Dyskina na placu nr 259.
[140] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/3/10887 Złożenie farbiarni przez M. Dyskina przy ul. Jeziornej 259.

najmłodsza część budynku tak jak i pozostała była budowlą trzytraktową, ściany nośne z cegły ceramicznej palonej, do drugiego piętra o grubości 55 cm a wyżej grube na 41 cm, schody kamienne (betonowe, ognioodporne), strop na belkach drewnianych 15/8 cali, pułap z desek grubych na 2 cale. Belki stropu pierwszej kondygnacji podparte słupami żelaznymi o przekroju pow. 17 cm. a wyżej słupami drewnianymi 25 na 25 cm. Ściana szczytowa z trzema rzędami umieszczonych w osiach okien dochodziła do ulicy i od zachodu łączyła się z wcześniej wybudowaną, wolnostojącą portiernią.

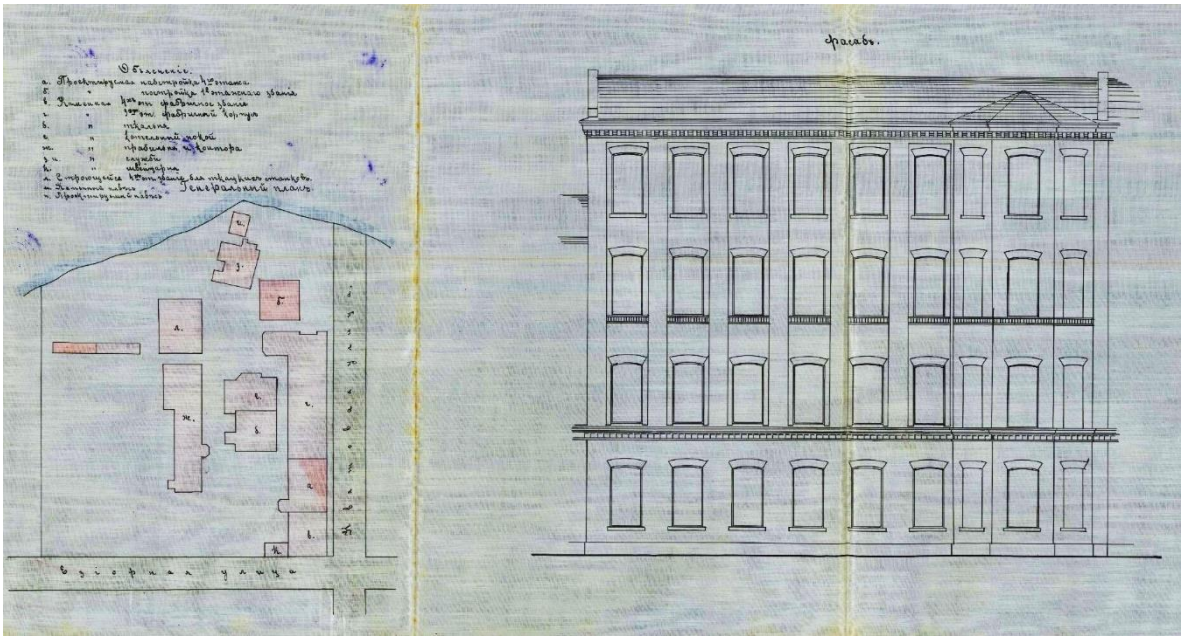

Plan sytuacyjny i rysunek elewacji budynku fabrycznego wybudowanego w 1911 r. przez Moryca Dyskina w oparciu o projekt inż. architekta K. Kleibera. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/13194.

Z informacji zamieszczonej w Księdze Adresowej Przemysłu Fabrycznego z roku 1906 dowiadujemy się, że tkalnia Alfreda Britzmana założona została w 1892 r., produkuje tkaniny zgrzebne, zatrudnia 27 robotników a wartość rocznej produkcji wynosi 59 tys. rubli[141].

W kwietniu 1914 r. na publicznej licytacji plac pod nr 259 wraz z zabudowaniami fabrycznymi i maszynami za kwotę 100 tys. rubli kupili jako wspólnicy Jadwiga Siebert i Alfred Britzman [142].

W przededniu wielkiej wojny w zabudowaniach fabryki przy ul. Jeziornej 18/20 skoszarowano sotnię kozacką w której m. innymi służył kapitan Paweł Jelcow, siostrzeniec Britzmana. Po wybuchu wielkiej wojny na jesień 1914 r. fabryka została zamknięta.

[141] *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1905, poz. 4037 (dot. tkalni A. Britzmana).

[142] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/4/337 (Księga wieczysta, nr hipot. 114/259); APTM, AmTM, gr. III, sygn. 1838 (Protokół nr 103 Rady Miejskiej w Tomaszowie Mazowieckim z 20 06.1933 r.); tamże, sygn. 856 (Plan sytuacyjny fabryki A. Britzmana i J. Sieberta przy ul. Jeziornej z 1926 r.).

Spalony budynek fabryki A. Britzmana po pożarze jaki miał miejsce 31 marca 1901 r. Pierwodruk fotografii w dzienniku „Rozwój” nr 70 z 2 IV 1901 r.

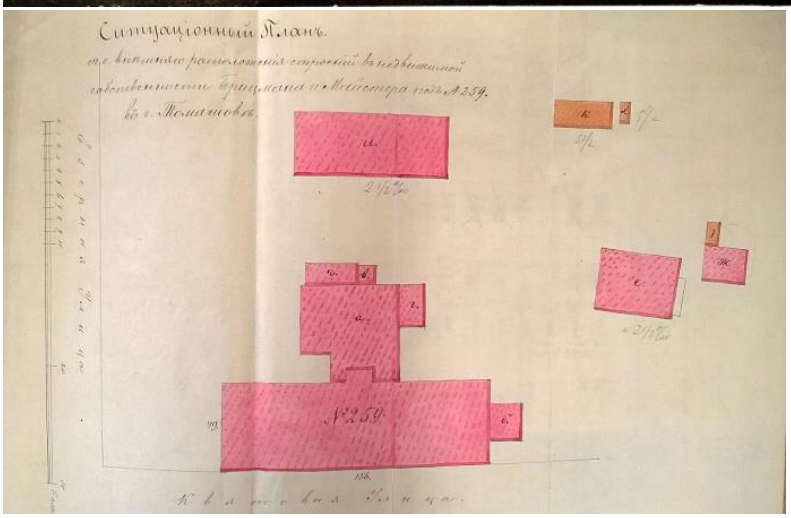

Plan z roku 1872 przedstawiający rozmieszczenie budynków fabryki Albina Meistera i Augusta Britzmana przy ul. Jeziornej nr polic. 259. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/4/337.

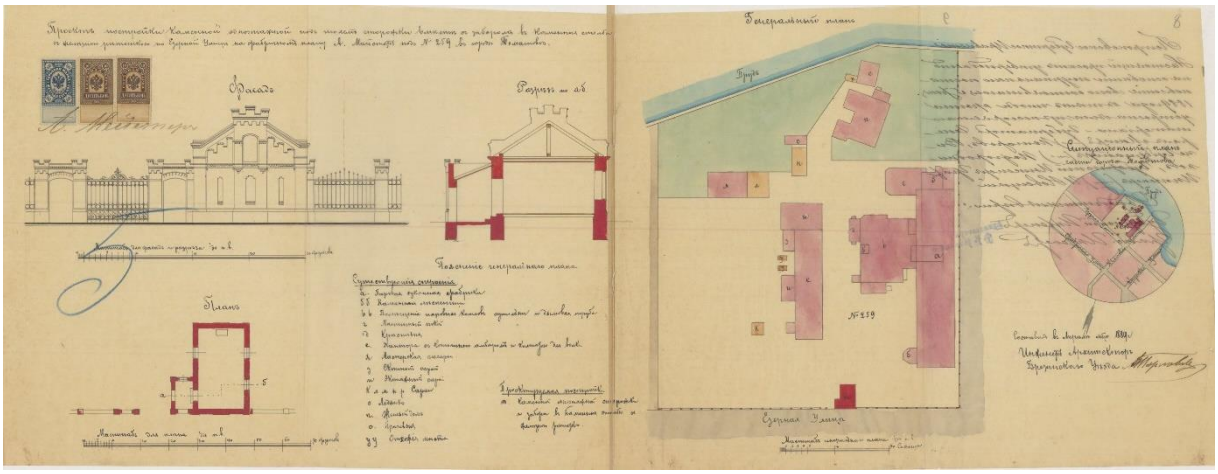

Rysunek portierni i plan sytuacyjny budynków na placu przy ul. Jeziornej (obecnie ul. Farbiarska 20) załączony do projektu inż. architekta A. Tarnowskiego z 1889 r. dotyczącego budowy portierni przez Albina Meistera. Budynek dawnej portierni nadal znajduje się przy bramie wjazdowej na teren posesji pozostając w niezmienionym kształcie i dobrym stanie technicznym. Zaznaczyć należy, że ostatecznie wybudowano go sytuując dłuższą ścianą równolegle do ulicy. Budynek oznaczony rosyjską literą „c” (najbliżej linii brzegowej stawu) to dawny „domek hrabianki”. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/909.

Po wojnie nieruchomość zarządzana przez Alfreda Britzmana[143], który nie podjął działań w celu uruchomienia dawnej fabryki sukna. Obiekty wydzierżawiał na potrzeby miasta i wojska. W latach 1918-1921 w byłej fabryce mieściła się Miejska Prowiantownia. Jesienią roku 1921 hale fabryczne zaadoptowano na koszary dla wojska. Stacjonował tu II batalion 30. pp (30. pułk Strzelców Kaniowskich) następnie II baon 25. pp i Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. W latach 30. miały siedzibę organizacje społeczne, m.in. Związek Rezerwistów WP, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" i Żydowski Klub Sportowy „Hapoel"[144]. Plac przed fabryką przeznaczono w 1929 r. pod stację autobusów. Jadwiga Siebert wynajmowała też pomieszczenia dla Władysława Malczewskiego na Zakład Garncarski i dla Moszka Ferbera na Kaszarnię. W latach 30. XX wieku kaszarnię przejęła Chana Pakuła.

Plan sytuacyjny z roku 1914 przedstawiający zabudowę na placu przy ul. Jeziornej nr polic. 259. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/4/337 (Księga wieczysta, nr hipot. 114/259).

Po śmierci Alfreda Britzmana jego sukcesorzy, Maria Jadwiga Siebert, Maria z Jelcowych Pobóg Pagowska i Elżbieta Jelcow Żabicka podejmowały działania w celu prawnego uregulowania stanu posiadania. W grudniu 1938 r. na publicznej licytacji nieruchomość za 60 tys. zł nabyło Towarzystwo Fabrykacji Wyrobów Metalowych WYRMET S.A. reprezentowana przez Salomona Melupa i Mikołaja Gałeckiego zam. w Warszawie. W czasie wojny w posiadaniu WYRMETU na magazyny, kwatery i warsztaty mechaniczne.

[143] Alfred Britzman był wówczas wiceprezydentem Tomaszowa.
[144] J.P. Dekowski, J. Jastrzębski, *Tomaszów Mazowiecki. Przewodnik po mieście i okolicy*, Tomaszów Mazowiecki 1935, s. 56-57.

Plan sytuacyjny z 1935 r. dotyczący zabudowy nieruchomości J. Siebera i sukcesorów Britzmana przy ul. Jeziornej 20 oraz wskazania lokalizacji Fabryki Listew i zakładu garncarskiego Władysława Małczewskiego. APTM, SPBETM.

W pierwszych latach II wojny światowej w dawnej fabryce utworzono kwatery dla pracowników firmy Chemische Werke „Askania".

W lutym 1945 r. ponownie fabrykę zaadaptowano na koszary dla 14. Samodzielnej Brygady Artylerii Przeciwpancernej. W latach 50. XX wieku znalazła tu siedzibę Szkoła Przysposobieni Zawodowego nr 50, następnie Szkoła Rzemiosł Budowlanych, która w późniejszym czasie przekształcona została w Zespół Szkół Budowlanych[145]. Obecnie budynki jak i plac dawnej fabryki A. Britzmana we władaniu Starostwa Powiatowego. W połowie stycznia 2020 r. zakończono rewitalizację części obiektów dawnej szkoły. Wyremontowano i zmodernizowano cztery budynki, w tym dawny jednopiętrowy XIX-wieczny budynek kantoru fabrycznego, w którym później były biura warsztatów szkolnych ZSP nr 4. Zrewitalizowane obiekty przeznaczono na potrzeby Powiatowego Centrum Animacji Społecznej, Powiatowego Urzędu Pracy i kilku organizacji pozarządowych. Rewitalizacją objęto też otoczenie budując nowe parkingi, chodniki, kort tenisowy, boisko wielofunkcyjne, skatepark, plac zabaw dla dzieci i plenerową siłownię[146].

Budynki fabryczne przy ul. Jeziornej 20 w latach, kiedy były tam koszary WP. Fotografia z lat 20. XX wieku ze zbiorów A. Kobalczyka.

[145] APTM, MRN i PMRN, sygn. 49/213/0/2.10/1704 (Teczka inspekcji budowlanej dot. posesji przy ul. B. Limanowskiego 16/18 i 20/24).
[146] *Centrum Animacji w nowej siedzibie*, „Dziennik Łódzki" (dodatek „Tygodnik 7 Dni Tomaszów"), 10 I 2020, s. 5.

Widok na wschodnią elewację głównego budynku dawnej fabryki A. Britzmana. Fotografia z marca 2017 r.

Widok od strony Parku Bulwary na północną ścianę szczytową i zachodnią elewację dawnych budynków fabrycznych A. Britzmana. Fotografia z 2021 r.

Farbiarska 19/21/23/25 (d. nr polic. 253 lub 254, działki nr 307 i 308, w latach 1915-1935 ul. Jeziorna 19/23. Nr hipot. 162) Obecnie sklep i parking sieci „Biedronka”. Dawniej Fabryka Anny Zimerman a później zakład ślusarski Roberta, Wilhelma i Moryca braci Cimerman.

Parking i parterowy pawilon handlowy sieci „Biedronka". Fotografia z listopada 2019 r. Jeszcze w roku 2013 były w tym miejscu pozostałości zabudowań fabrycznych dawnej tkalni Anny Cymerman, fabryki maszyn Roberta i Moryca Zimermanów i zabudowania nieruchomości rodziny Goździków.

Na wschodniej części placu, gdzie obecnie znajduje się budynek sklepu sieci „Biedronka" (ul. Farbiarska 19 d. nr polic. 253, nr ks. wieczystej 297) stał parterowy dom z ośmioma izbami mieszkalnymi i dwoma sklepami należący w latach międzywojennych do Łucji i Jana Goździków[147]. Byli oni w posiadaniu tej nieruchomości od 1896 r. Poprzednim właścicielem w latach 1842-1896 był postrzygacz, sukiennik Julian Reychert i jego spadkobiercy August, Gustaw Wilhelm i Luiza Reychertowie (Rajchertowie). Pierwszym właścicielem nieruchomości przy ul. Jeziornej nr polic. 253 był Jan Henryk Walsdorf, murarz. On to w latach 30. XIX wieku wybudował w tym miejscu murowany, parterowy z mieszkalnym poddaszem dom długi na 70 łokci i szeroki na 50 łokci z dachem krytym gontem. W tym samym czasie w podwórku postawił stajnię i stodołę[148]. W latach 60. XIX wieku w domu tym dwie izby zajmował właściciel Julian Rejchert, od frontu miał mieszkanie czeladnik sukienny Herman Miller, z tyłu mieszkał Karol Gotwald a w szczytach na poddaszu miały rodziny murarzy Hewertów i Daumów[149].

Z prawej fragment parterowego domu Goździków jaki stał na narożnej działce przy ul. Farbiarskiej 19. W głębi po drugiej stronie ulicy fabryczny budynek A. Britzmana. Fotografia z okresu międzywojennego. Zbiory prywatne J. Pawlika.

W pierwszych latach XX wieku właścicielem nieruchomości został Antoni Goździk. Prawdopodobnie to z jego inicjatywy przeprowadzono gruntowny remont budynku

[147] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 474 i 748 (Wykaz właścicieli nieruchomości za 1922 i 1925 r.).
[148] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/1/350 (Księga wieczysta nr 253/297).
[149] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli za 1866 r.).

mieszkalnego podczas którego zmieniono geometrie nachylenia dachu i pokryto go papą. Tak jak zaznaczyłem wcześniej, w latach międzywojennych, właściciel nieruchomości Antoni Goździk prowadził tu zakład masarski i sklep mięsno wędliniarski. Natomiast jego żona Rozalia powadziła sklep kolonialny i herbaciarnię przy Pl. T. Kościuszki 9. Mieszkali również w tym domu i mieli sklep spożywczy Julian i Bolesław Goździkowie[150]. Małżonkowie Anna i Antoni Goździkowie byli też właścicielami 1-morgowej działki rolnej przy ul. Granicznej 1. Mieli tam duży ogród i sad.

Po sąsiedzku od strony zachodniej był plac o nr polic. 254 z zabudowaniami pofabrycznymi dawnych zakładów rodziny Zimmermann (Cimerman, Cymerman). Początek zabudowy tego miejsca sięga roku 1830, kiedy to jej właścicielami byli Purchl (Pirsz) i Majer. Stał tam dom fabryczny 104 na 80 łokci z czterema izbami warsztatów. W podwórku drewniana stajnia. Budynki w całości zajmowane przez właściciela[151]. Pod koniec XIX wieku jako właściciel nieruchomości wykazywani są bracia Moryc i Robert Zimmermann, którzy prowadzili ślusarnię. W 1910 r. z inicjatywy Anny Cimerman na placu o nr polic. 254 przy ówczesnej ul. Jeziornej 23 został wybudowany dwupiętrowy, trzytraktowy, murowany budynek na krosna tkackie z przybudówką na motor i jednopiętrowa szopa magazynowa. Projektantem budynków był inż. Karol Kleiber[152].

W latach międzywojennych pofabryczne obiekty należały do Roberta Cymermana[153], który w części fabrycznej prowadził zakład mechaniczny. Zakład przejęty w latach 30. XX wieku przez Moryca i Wilhelma Cymermanów. Część budynków wynajmowano dla drobnych producentów sukna. Między innymi swoje warsztaty tkackie miał tu Aron Landau zam. w Łodzi przy ul. Piotrkowskiej 25, który w tym miejscu oraz przy ul. Zgorzelickiej 38 prowadził wyrób sukna[154]. Również wyrób sukna na kilku warsztatach tkackich prowadzili Izaak Norymberski, Leon Steinman, Bronisława Szulc, Izaak Twardowicz, Josek Wald, Szaja Blibaum, Mojżesz Markowicz, Abram i Szlama Mordkowiczowie. Hirsz Wajnreb i Juda Nowomiast mieli w tym miejscu szarparnię szmat[155]. Przez kilka lat w latach międzywojennych część budynku przy ówczesnej ul. Jeziornej 23 władze miejskie ulokowały kilka oddziałów Państwowej Szkoły Powszechnej nr 4.

W latach 60 i 70. XX wieku w budynkach dawnych zakładów Cymermanów przy ul. Farbiarskiej 23 ulokowano jeden z zakładów Spółdzielni Inwalidów „Praca" produkujący wycieraczki, następnie Zakładu Produkcji Różnej Spółdzielni Inwalidów „Tomwin" i Warsztaty Terapii Zajęciowej.

Przy ul. Jeziornej/B. Limanowskiego nr 25, tuż za zakładem Roberta Cymermana znajdował się plac o pow. 1976 m na którym stał parterowy dom Otto Sztajgnera (lub Brunona Sztejgerta). W latach 30. XX wieku Antoni Kunert prowadził tu jadłodajnię oraz sklep z cukierkami i wodą sodową. Jedno z mieszkań zajmowała rodzina Bruno Hermana Kerta. Po wojnie nieruchomość nadal w posiadaniu rodziny Sztajgertów. Obecnie dawny dom nie istnieje. Na ich miejscu parking i sklep sieci handlowej „Biedronka".

[150] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[151] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli za 1866 r.).
[152] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/11251 (Budowa tkalni z przybudówką na motor przez A. Zimmerman).
[153] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 748 (Wykaz właścicieli nieruchomości z 1927 r.); APTM, US, sygn. 49/5/0/-/645 (Wykaz osób posiadających nieruchomości 1938-1939).
[154] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[155] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6-7 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).

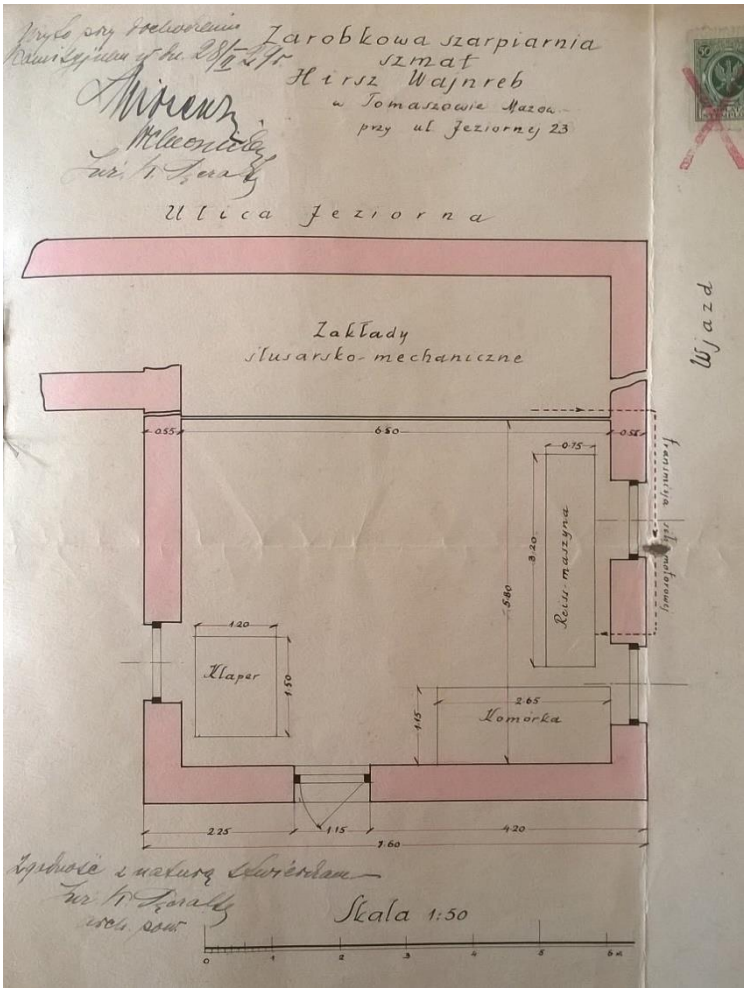

Fragment planu z 1929 r. dotyczącego założenia w budynku Cymermanów przy ul. Jeziornej 23 szarparni szmat. APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/245.

Widok na fasadę dawnego budynku przy ul. Farbiarskiej 23 i 25. W latach międzywojennych w jednopiętrowej części mieściły się Zakłady Ślusarsko-Mechaniczne Roberta Cymermana i przez kilka lat Szkoła Powszechna nr 4. W części dwupiętrowej była tkalnia. Po wojnie Zakład Produkcyjny Spółdzielni Inwalidów „Praca", a po likwidacji Spółdzielni sklep i zakład stolarski. Fotografia z lat. 90. XX wieku autorstwa Jerzego Pawlika.

Widok na wschodnią ścianę szczytową domu fabrycznego przy ul. Farbiarskiej 23. Trzyosiowa elewacja ściany szczytowej wskazuje na wewnętrzny układ trzytraktowy. Duże okna poddasze mogą świadczyć o jego użytkowym charakterze. W latach międzywojennych elewacja nie tynkowana z czerwonej palonej cegły. Od tej strony było wejście do zakładu pod nazwą „szarparnia szmat" a po wojnie do zakładu Spółdzielni Inwalidów w którym wyrabiano wycieraczki. Fotografia wykonana przed rozbiórką budynku w 2013 przez J. Pawlika.

Farbiarska 27/29 (d. nr polic. 256) Budynki Domu Pomocy Społecznej. W latach międzywojennych niezabudowana działka fabryki sukna Eugeniusza Aleksandra Müllera.

Widok od strony ulicy na północna fasadę budynku Domu Pomocy Społecznej przy ul. Farbiarskiej 27/29. Fotografia z listopada 2019 r.

Do roku 1974 była w tym miejscu niezabudowana działka, która pod koniec lat 30. XX wieku należała do Eugeniusza Aleksandra Müllera. Po przeciwnej stronie ulicy, przy ówczesnej ul. Jeziornej nr 26/28 (późniejszej ul. B. Limanowskiego) posiadał plac i fabrykę włókienniczą.

Budynek Domu Pomocy Społecznej leży na działce o pow. 4517 m². położonej pomiędzy ul. Farbiarska a Fabryczną. Wybudowano go w połowie lat 70. XX wieku w technologii budownictwa tradycyjnego. Projekt architektoniczno-budowlany z listopada 1972 r. autorstwa mgr inż. architekta Leona Kluczyńskiego z Biura Projektów Budownictwa Ogólnego „Miastoprojekt" w Łodzi. Wykonawcą było Piotrkowskie Przedsiębiorstwo Budowlane, a na miejscu robotami kierował mgr inż. Michał Marciniak. Budynek posadowiony na planie

odwróconej litery L, o zwartej bryle, podpiwniczony, trzypiętrowy, pow. zabudowy 738 m², kubatura 10954 m³, pow. użytkowa 2595 m². Układ ścian poprzeczny, 38 cm grube, murowane z cegły pełnej i z zewnątrz obłożone cegłą silikatową. Schody żelbetowe wylewane, stropy z płyt kanałowych 6 i 3 m. Stropodach wentylowany, gzymsy wieńczące żelbetowe wysunięte 40 cm. przed lico muru. Lokalna kotłownia c.o. w piwnicy budynku. Dźwig towarowy z kuchni do jadalni. Instalacja odgromowa i telefoniczna. Jak widać, na ówczesne standardy budynek nowoczesny[156].

Budowany z przeznaczeniem na internat dla osób niewidomych. W trakcie budowy Wojewoda Łódzki wydał decyzję o zmianie funkcji budynku przekształcając go w dom opieki dla osób w podeszłym wieku. W roku 1975 nastąpiło oddanie do użytku i otwarcie Państwowego Domu Pomocy Społecznej. Obecnie funkcjonuje jako filia Domu Pomocy Społecznej nr 1. Posiada 82 miejsca[157].

Historia utworzenia w Tomaszowie „domu schronień dla starców i kalek" zwanego też „przytułkiem" sięga roku 1851, kiedy to na polecenie naczelnika Powiatu Rawskiego utworzono w naszym mieście Dozór Parafialny Domu Schronień. Działał on pod kierownictwem proboszcza parafii katolickiej ks. Ditricha, proboszcza parafii ewangelickiej pastora Benniego i burmistrza Szlifierskiego. Pierwotnie na dom starców przeznaczono budynek pod. nr polic. 190 przy ul. Tkackiej a następnie zamierzano zaadoptować budynek po stajniach pałacowych w obrębie dawnych zabudowań folwarku A. Ostrowskiego[158]. Trudno jednak coś więcej powiedzieć o tej instytucji. W marcu 1896 r. utworzono nową „Radę Opiekuńczą Towarzystwa Dobroczynności dla Chrześcijan", która działając w oparciu o statut pod nazwą „Ustawa dla Przytułku i kuchni dla biednych" otworzyła w mieście przytułek dla starców oraz uruchomiła kuchnię dla biednych. Na czele stowarzyszenia stał dr Jan Rode. Fundusze na prowadzenie działalności pochodziły z darowizn. Głównie z środków przekazywanych przez fabrykantów i najzamożniejszych obywateli miasta. Podczas pierwszej zbiórki od 67 darczyńców zebrano 2204 ruble[159]. W latach międzywojennych w mieście funkcjonował Przytułek dla Starców przy Szpitalu Miejskim św. Stanisława przy ul. św. Antoniego 47 oraz Przytułek dla Sierot Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności przy ul. B. Głowackiego 11[160]. Funkcjonował też Żydowski Dom Starców przy ul. Prawej 2 i Dom Sierot przy ul. Legionów 47[161]. Prawdopodobnie od 1938 r. po zakupie i adaptacji przez miasto budynków przy ul. Polnej 56 przeniesiono z ul. Niecałej 4 nie tylko oddział zakaźny szpitala, ale też Przytułek dla Starców i Kalek. Kierowała nim siostra zakonna Felicja Kłobska.

[156] Projekt architektoniczno-budowlany udostępniony przez dyrekcję PDPS nr 1 w Tomaszowie Maz.
[157] Informacja udzielona przez K. Wilk, ówczesną Dyrektorkę PDPS.
[158] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.2/234 (Akta dotyczące Domu Schronień).
[159] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/2.10/3361 (Akta dotyczące Rady Opiekuńczej i Przytułku, 1896).
[160] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 136 i 783 (Akta opieki nad ubogimi i akta szpitala św. Stanisława); J.P. Dekowski, J. Jastrzębski, *dz. cyt.*, s. 56.
[161] APTM, SPBETM, sygn. 49/1/0/-/24 (Teczka stowarzyszeń i związków zawodowych, 1930-1931).

Projekty znaczków Tomaszowskiego Towarzystwa Dobroczynności z 1896 r. APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/2.10/3361.

Farbiarska 28 i 30 (d. nr polic. 256 i 258a, ul. Jeziorna 26/28) Dawniej dom i dwupiętowe zabudowania fabryczne Fabryki Sukna i Zakładu Produkcji octu Eugeniusza A. Müllera. Pod koniec XIX wieku na działce numer 256 znajdowała się tkalnia Fryderyki Lange Friber i Adolfa Liskowa.

Widok od strony ul. Farbiarskiej na pozostałości po dawnym domu Eugeniusza Aleksandra Müllera.

W latach 70. XIX wieku od strony zachodniej na placu mającym ponad 13 tys. m², o nr polic. 256 stał jednopiętrowy dom wymurowany z kamienia wapiennego i cegły, otynkowany, podpiwniczony, długi na 34 m, dach kryty dachówką ceramiczną. Na podwórku była też studnia kopana i zabudowania gospodarcze. W domu 4 mieszkania 1-izbowe i jedno mieszkanie 5-izbowe.

Około roku 1882 na tym samym placu wzniesiono ceglany budynek fabryczny o dwóch kondygnacjach z przeznaczeniem na przędzalnię i suszarnię wełny. Inwestorem była Fryderyka Lange i Artur Liskow. Pierwszy projekt architektoniczny autorstwa inż. Jana Wołkowskiego zakładał wybudowanie jedynie jednopiętrowego domu fabrycznego. W trakcie budowy obiekt przeprojektował inż. Bronisław Pryliński na dwupiętrowy. W roku 1894 budynki uzyskały własne oświetlenie elektryczne a w roku 1896 dodatkowy kocioł parowy i magazyn wyrobów gotowych[162]. Fabryka Sukna F. Lange i A. Liskowa była spółką cywilną, która w roku 1888 na

[162] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/2750, 39/1/0/4/3513, 39/1/0/4/5784 (Budowa fabryki przy ul. Jeziornej nr 256 w Tomaszowie).

działce pod nr polic. 258a wybudowała podobny zespół budynków fabrycznych. W jego skład wchodziły dwa jednopiętrowe, ceglane budynki magazynowe z dwupiętrową klatką schodową[163]. Po śmierci Artura Liskowa w roku 1905, właścicielką została jego żona Melita Liskow, która pozostawała w posiadaniu nieruchomości do 1909 r. Nie była jednak zainteresowana dalszym prowadzeniem przedsiębiorstwa. Jej pełnomocnikiem pozostawał Teodor Lange. Dokonano podziału nieruchomości i część zachodnia przypadła Karolowi i Arturowi Lange, którzy ze zmiennym szczęściem prowadzili tkalnię do roku 1914. Natomiast część wschodnia na której znajdował się jednopiętrowy dom mieszkalny wybudowany w 1903 r., jednopiętrowa tkalnia, i komin fabryczny z kotłownią wykorzystywał Karol Teodor Lange na prowadzenie przędzalni kooperując z tkalnią Mendelsburga, Wołkowa i Goldmana oraz Szmul Fajba[164].

Najprawdopodobniej w październiku 1911 fabryka uległa spaleniu. Towarzystwo Ubezpieczeniowe „Rossya" przyznało odszkodowanie w wysokości 6577 rubli co nie pokrywało poniesionych strat. Teodor Lange do 1914 r. nie był w stanie odbudować fabryki. Dopiero w 1922 r. została w części odbudowana przez nowego właściciela, którym został Eugeniusz Aleksander Miller[165]. W latach wojny, około roku 1915, na przedłużeniu budynków mieszkalnych wybudowano niewielki budynek z przeznaczeniem na fabrykę mydła „Pilica". Funkcjonował jedynie kilka lat i pod koniec wielkiej wojny została unieruchomiona. Po roku 1920 w jej miejsce powstał zakład produkcji wody sodowej. Natomiast w dawnych halach fabryki sukna znalazł siedzibę skład i skup skór Beniamina Karpia i Joska Milsztajna oraz skład i przetwórnia kamienia[166].

Aktem notarialnym z 29 kwietnia 1922 r. spalone i niewykorzystane budynki fabryczne oraz działkę o nr polic. 256 odkupił za 2 mln. 200 tys. marek polskich od Gustawa Roberta Walmana działającego w imieniu Melity Emmy Liskow (I voto Forwerk), mieszkający w Tomaszowie przy ul. Kaliskiej 18 Eugeniusz Aleksander Müller. W tym też roku Eugeniusz Müller uruchomił w dawnym budynku fabrycznym tkalnię pod nazwą Fabrykę Sukna i Wyrobów Wełnianych E. A. Miller[167]. Dokonał modernizacji budynku K.T. Langego usytułowanego od strony wschodniej a wybudowanego w 1903 r. Po modernizacji powstał budynek mieszkalny z dwoma pomieszczeniami w piwnicy, jednym mieszkaniem pięcioizbowym właściciela oraz cztery mieszkania jednoizbowe i dwa trzyizbowe. Dom ten przetrwał do współczesności i jest nadal zamieszkały.

Po roku 1945 r. teren o pow. 8610 m² wraz z dawnymi zabudowaniami przy ul. B. Limanowskiego 26/30 przejęto jako mienie poniemieckie i oddano we władanie Państwowym Zakładom Przemysłu Wełnianego nr 28 a w części Miejskiemu Zarządowi Budynków Mieszkalnych. Od całości nieruchomości odłączono część wschodnią (Farbiarska 26) o nr działki 251 o pow. 0,16 ha oraz część zachodnią (Farbiarska 30) o pow. 0,0102 ha. W latach 60. XX wieku w części zachodniej działki będącej wówczas w posiadaniu Tomaszowskiej Fabryki

[163] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/660 (Projekt budowy przez Fryderykę Lange murowanego jednopiętrowego budynku mieszczącego na parterze stajnię i ustępy, a na piętrze magazyn materiałów, dwupiętrowych murowanych dobudówek mieszczących ogniotrwałe schody i murowanego jednopiętrowego magazynu pod numerem 258a przy ulicy Jeziornej w mieście Tomaszowie).

[164] APPT, PTKM, sygn. 48/71/0/-/984 (Akta nr 42 pożyczki bankowej poz. 702 dla Melity Liskow z 1909 r.).

[165] A.E. Müller s. Augusta, był bratankiem przemysłowca Aleksandra Müllera, założyciela i właściciela fabryki dywanów przy ul. Rolanda.

[166] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).

[167] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/7 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).

Dywanów wybudowano ciąg parterowych budynków z przeznaczeniem na składy a częściowo na produkcję pomocniczą. Obecnie obiekty te nie istnieją.

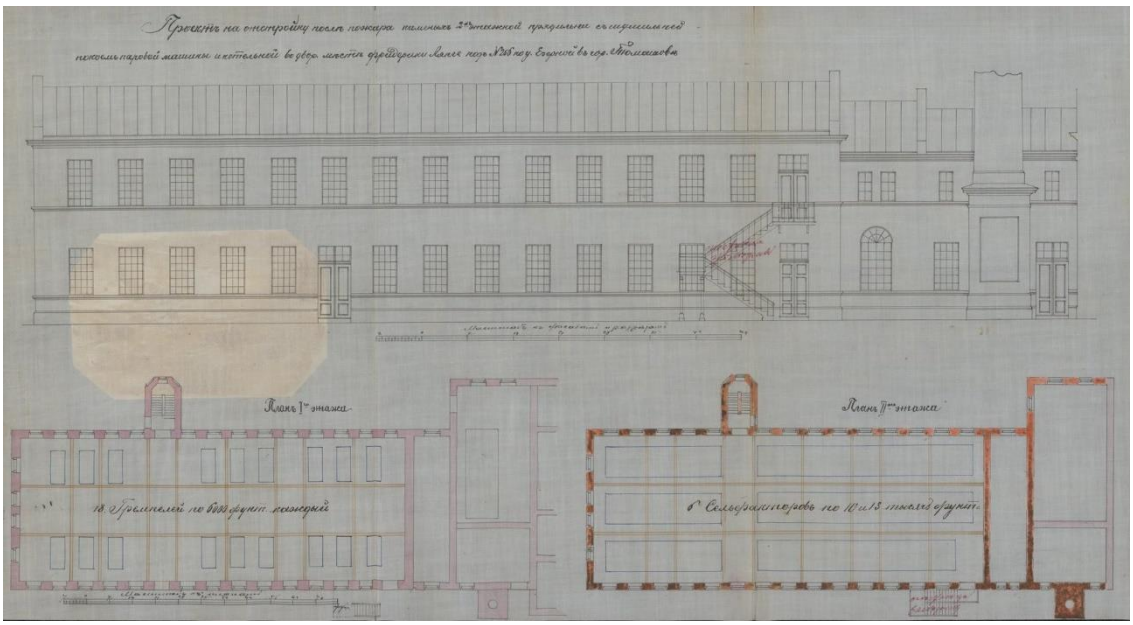

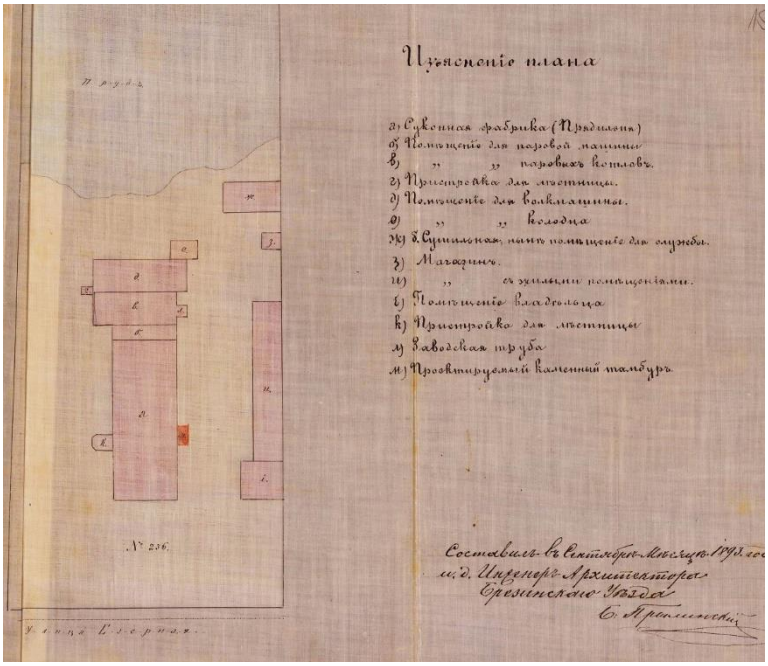

Plan z 1882 r. obrazujący rozmieszczenie projektowanych budynków fabryki F. Lange i A. Liskowa na placu nr polic. 256 przy ul. Jeziornej. Powyżej rysunek elewacji i przekrój budynku fabrycznego. APŁ, RGP.

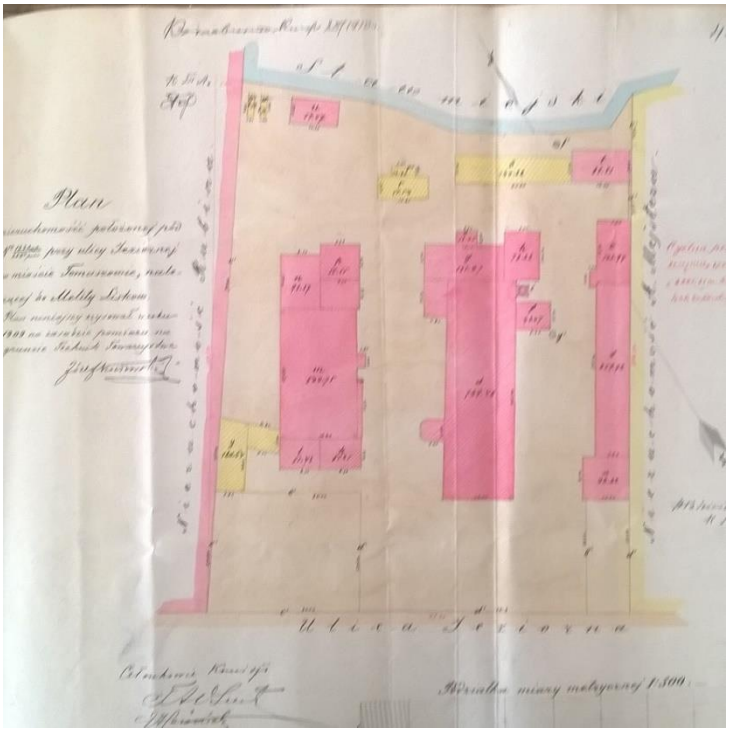

Plan sytuacyjny z roku 1909 przedstawiający rozmieszczenie budynków na placu przy ul. Jeziornej nr polic. 256 należącego wówczas do Melity Liskow. APTM, HPB, sygn. 49/247/0/2/252.

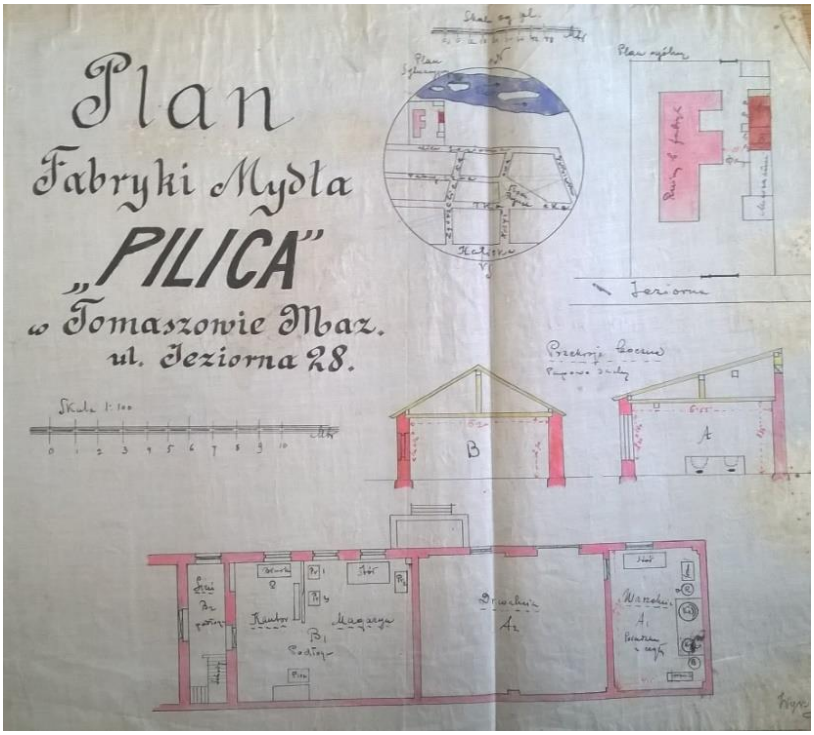

Plan sytuacyjny i projekt budowlany budynku Fabryki Mydła Joska Milsztajna. Pod konie lat 30. XX wieku wytwórnia mydła została przeniesiona na ul. Kramarską (Grunwaldzką) 15. Zbiory APTM.

Farbiarska 31 (d. nr polic. 257a, później ul. Jeziorna 31/33 a następnie B. Limanowskiego 31/33) Dwupiętrowa kamienica czynszowa M. Chojnackiego i parterowy dom S. Żółtowskiego

Prawdopodobnie budynek wzniesiony w drugim dziesięcioleciu XX wieku. Dokładnej daty i inwestora nie udało się ustalić[168]. W roku 1922 jako właściciel nieruchomości przy ul. Jeziornej 31/33 występuje Marian Chojnacki[169], natomiast w 1925 jako właściciele kamienicy występują Jakub Pytel, Wojciech Wasilewski i Izrael Lajb Żółtowski, który posiada trzy izby[170]. Wówczas w budynku było 28 izb mieszkalnych. Do nieruchomości należała też parterowa oficyna z trzema izbami, która była wolnostojącym, murowanym budynkiem mieszkalnym stojącym po prawej stronie kamienicy.

Budynek murowany z cegły, otynkowany, dwupiętrowy z poddaszem. Bryła budynku zwarta na planie prostokąta. Dach dwuspadowy o umiarkowanym spadku, kryty papa. Układ elewacji frontowej symetryczny, dziewięcioosiowy z sienią przelotową i klatką schodową w osi środkowej. Płaszczyzna ściany elewacji otynkowana na gładko bez jakichkolwiek ozdób architektonicznych. Pozostałe elewacje również otynkowane na gładko bez ozdób. Okna prostokątne. Układ wewnętrzny dwutraktowy. Schody komunikacyjne żelbetonowe. Stropy na belkach drewnianych.

W książce bierczej podatku za 1937 i 1938 r. wykazano jako właścicieli nieruchomości o nr 31/33 Mariana Chojnackiego z dopiskiem, że od 1939 r. właścicielami pozostają Józef i Jakób Biderman zam. przy ul. Miłej 31[171]. Na koniec lat 30. XX wieku w aktach miejscowego Urzędu Skarbowego wykazano, że właścicielem nieruchomości przy ul. B. Limanowskiego 33 jest Srul Żółtowski, a administratorem Tadeusz Buchalski[172]. Może to wskazywać, że trzyizbowy dom S. Żółtowskiego z zachodnią częścią placu został oddzielony jako odrębna nieruchomość. W tamtym czasie w kamienicy mieszkały rodziny Adama Chmielewskiego (m. 1), Edwarda Bączewskiego, Hugona Jasiewicza (m. 2), Nusmana Chaima Lajd, Leonarda Szykszwida (m. 3),

[168] Dom zaznaczono na planie miasta z 1912 r. jak również widoczny jest na fotografii lotniczej z 1914 r. Kopia tych dokumentów w zbiorach autora.
[169] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 472 (Spis właścicieli nieruchomości 1922 r.).
[170] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 748 (Wykaz właścicieli nieruchomości w 1925 r.).
[171] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/102 (Księga biercza podatków bezpośrednich za 1937 i 1938 r.).
[172] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/645 (Wykaz osób posiadających nieruchomości 1937-1939).

Wincentego Owsiaka (m. 5), Antoniego Majewskiego (m. 6), Piotra Świerzyńskiego i Mariana Chojnackiego[173]. Był też w tym miejscu warsztat masarski Tadeusza Buchalskiego.

W roku 1949 w aktach skarbowych jako właściciela placu i domu przy ul. B. Limanowskiego 31 wskazano Zarząd Miasta a nieruchomości pod nr 33 Władysława Cywińskiego[174].

Obecnie kamienica w zasobach komunalnych administrowana przez TTBS.

Farbiarska 32/34/36 (d. nr. polic. 246, 257, 258a, 258b hipoteka nr 123 i 124) Zakłady Graficzne NOMAG. Dawne zabudowania fabryczne i tereny należące do dawnych fabryk Chune vel Chaima Rubina i Emanuela Bornszteina.

Widok od strony ulicy na główny budynek dawnej fabryki Ch. Rubina w których od 1896 r. mieściła się Tomaszowska Fabryka Wyrobów Sukiennych Emanuela Bornszteina a ostatnio drukarnia. Fotografia z 2016 r.

Widok na główny budynek dawnej fabryki Ch. Rubina od strony Parku Bulwary. Ściany część północno-wschodniej zostały wzmocnione i otynkowane w połowie lat 80. XX wieku. Fotografia z listopada 2019 r.

[173] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/146 (Księga biercza podatku od lokali za okres 1938/39 i 1939/40).
[174] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/646 (Wykaz nieruchomości, 1949); APTM, UM, sygn. 49/321/0/-/545 (Ewidencja nieruchomości, 1970-1974).

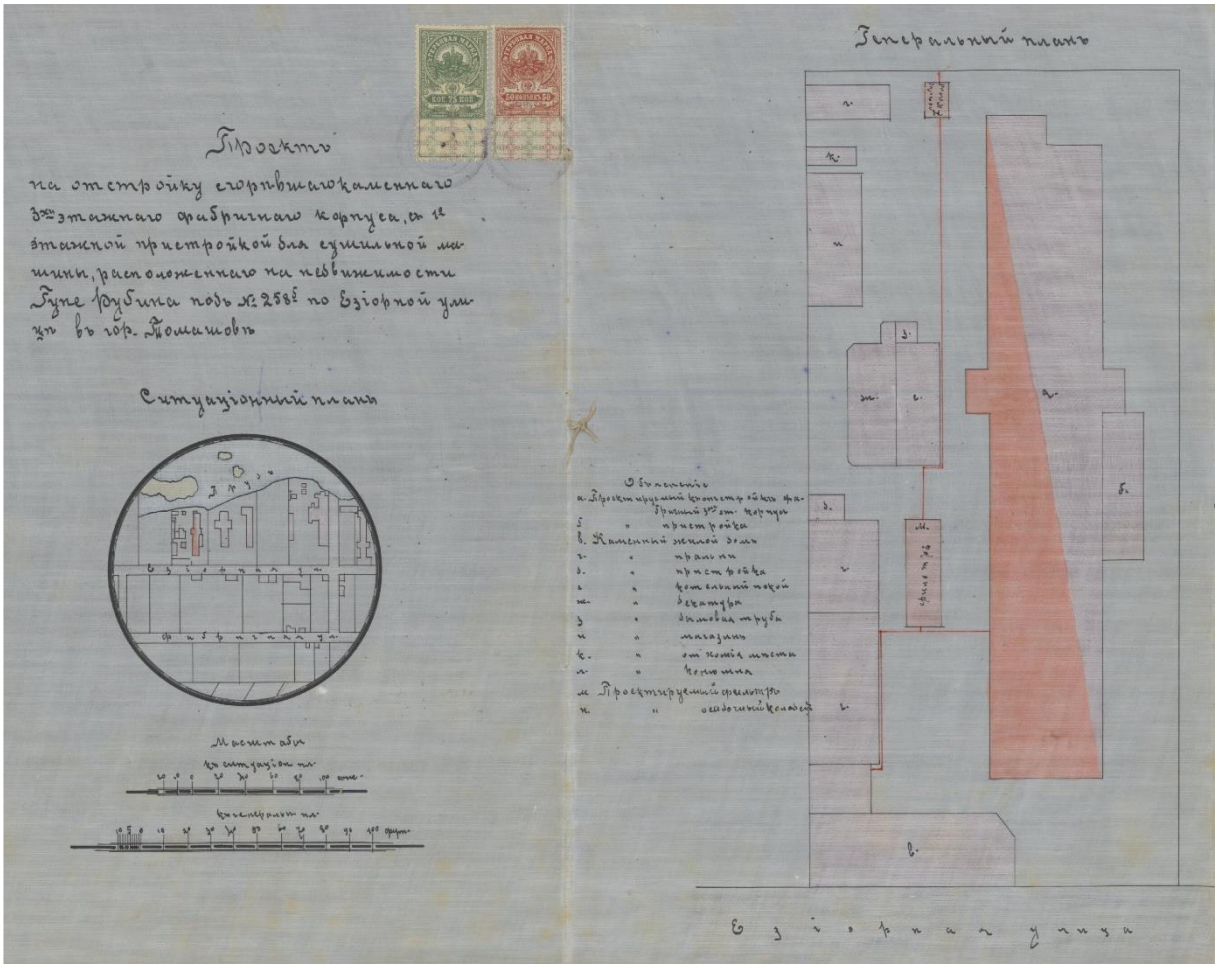

Plan sytuacyjny z 1910 r. dotyczący położenia i zabudowy działki H. Rubina. APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/10631.

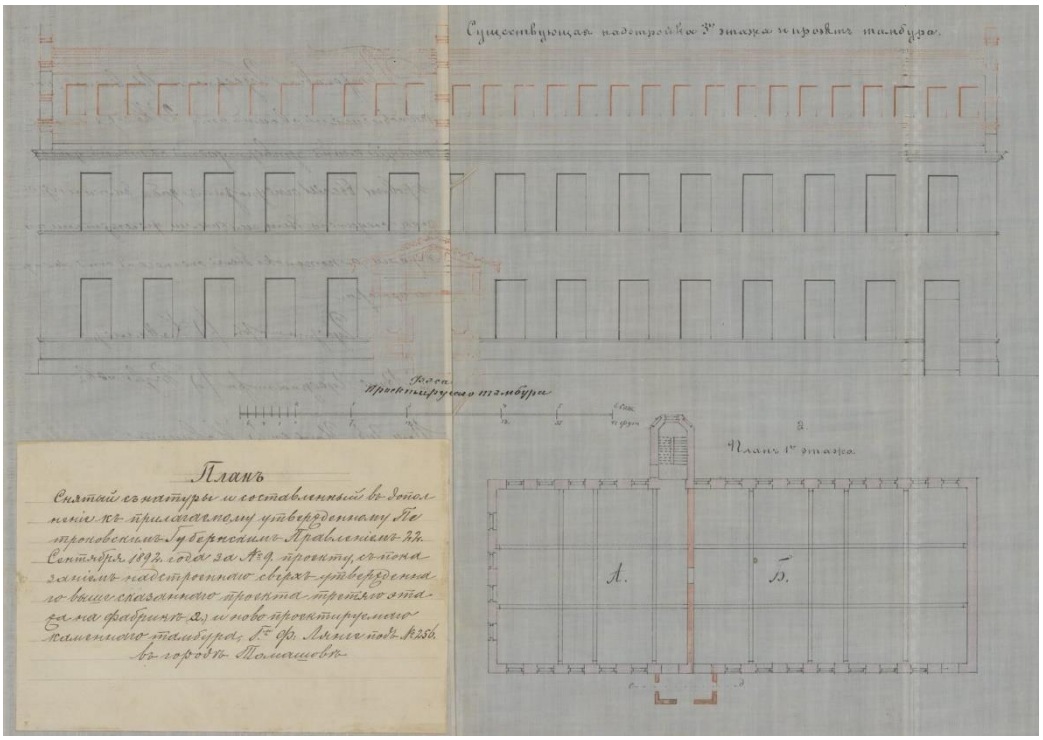

Projekt budowy fabryki F. Langego przy Jeziornej 258a

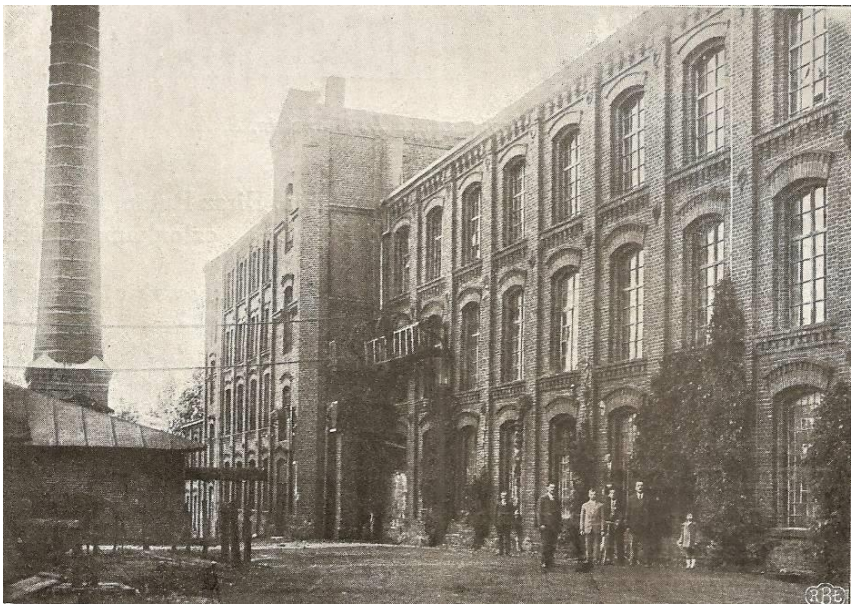

Widok na główny budynek i kotłownię z kominem fabryki Ch. Rubina przy ul. Jeziornej 32 wówczas dzierżawionej przez Emanuela Bornsztajna. Fotografia z 1927 r. („Echo Mazowieckie" 1927, nr 33).

W latach 60. XIX wieku przy ul. Jeziornej pod nr polic. 259 stał parterowy, trzyizbowy, murowany dom z dwoma oknami od ulicy, który należał do Jakuba Rettiga. Część domu wynajmował na działalność fabryczną Wilhelm Fischer[175]. Prawdopodobnie był to dom wybudowany na zlecenie założyciela miasta Antoniego hr. Ostrowskiego i dzierżawił go zdun Karol Petzold, przybyły do Tomaszowa z Zielonej Góry. Po roku 1832 stanowił własność miasta. Był to ostatni dom po północnej stronie ulicy Jeziornej.

Historia działek o nr polic. 258, 258a, 258b, 257 przy ul. Jeziornej jest wyjątkowo zagmatwana i wymaga dalszych badań. Prawdopodobnie przed rokiem 1878 działka 258 była w posiadaniu Carla Adolfa Kramma i jego żony Emmy Kramm. W roku 1878 nieruchomość 258 została podzielona na dwie części. W całości w posiadanie Chaima Rubina przeszła działka pod nr polic. 258b jak i plac pod nr polic. 257. Natomiast nieruchomość nr polic. 258a nr hipot. 124 i część nieruchomości pod nr polic. 246 tylko w części znalazła się w posiadaniu Ch. Rubina.

W tym czasie na placu 258a stał już parterowy, murowany dom fabryki sukna i dwie murowane, parterowe oficyny. W latach późniejszych, około 1889 r. przynajmniej część nieruchomości należała do Karola Teodora Lange i Juliana Henkla a następnie do Fryderyki Lange Fribies i Emilii Fürstenwald. Po kolejnym podziale nieruchomości, od 5 maja 1922 r. wschodnia część znalazła się w posiadaniu małżonków Haliny i Eugeniusza Müllerów.

Największy z istniejących w tym miejscu zakład to fabryka Chaima Rubina a od 1896 r. Tomaszowska Fabryka Wyrobów Sukiennych Emanuela Bornsztejna i fabryka Artura Liskowa. Fabryka Sukna i Trykotażu Chaima Rubina przy ul. Jeziornej powstała około roku 1878. Mieściła się na działce o numerze polic 258b przy ówczesnej ul. Jeziornej, a od 1897 r. uruchomiła zakład przy ul. Krzyżowej pod nr polic. 121[176]. Na tej samej działce o nr polic. 258b posiadał

[175] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.7/884 (Deklaracje dochodu z domów i budowli, 1866).
[176] APŁ, Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej (dalej: SIFGP), sygn. 39/19/0/-/1859 i 39/19/0/-/1960 (Sprawozdania roczne 1897-1911).

magazyny i dekatyzatornię Aleksander vel Abram Landsberg, posiadający fabrykę przy ul. Gustownej 36[177].

Około roku 1902 na działce o numerze 258a powstała nowa tkalnia Artura Liskowa[178]. Budynki tkalni Artura Listowa wybudowano od podstaw. Powstał dwupiętrowy, ceglany budynek fabryczny z kotłownia i kominem oraz dwie parterowe wiaty na przędzę[179]. Fabryka Sukna A. Liskowa pozostawała w spółce z zakładem Fryderyki Lange, który już wcześniej, bo w roku 1888 na działce pod nr polic. 258a wybudował zespół budynków fabrycznych. W jego skład wchodziły dwa jednopiętrowe, ceglane budynki magazynowe z dwupiętrowa klatka schodowa[180].

Początkowo fabryka Ch. Rubina przy ul. Jeziornej prowadziła produkcję na krosnach ręcznych. Zmechanizowana około roku 1890 a zelektryfikowana dopiero w roku 1911[181]. Składała się z przędzalni i tkalni mechanicznej. W roku 1905, przy zatrudnieniu 46 robotników wyprodukowano w niej tkaniny wartości 114 tys. rubli. Pomimo posiadania 37 krosien mechanicznych prowadzono dalej produkcję na 50 krosnach ręcznych[182]. W roku 1910 część zakładu przy ul. Jeziornej uległa spaleniu. Tego samego roku przystąpiono do jej odbudowy i dobudowano myjnię wełny[183]. Po odbudowie wznowiono produkcję, którą prowadzono do sierpnia 1914 r. W latach I wojny światowej fabryka przy ul. Jeziornej była nieczynna, ale część hal wynajmował na tkalnię Izaak Frankfurt i Chil Weber[184]. W roku 1921 wykazano, że fabryka Ch. Rubina posiadała dwa kotły i maszyny parowe, trzy zespoły przędzalnicze, 47 krosien tkackich oraz całkowicie wyposażoną w maszyny wykończalnię i farbiarnię. Od 1923 r. przedsiębiorstwo przekształcono w spółkę akcyjną pod nazwa Fabryka wyrobów Sukiennych S.A. Ch. Rubina. Wówczas wartość maszyn i urządzeń zakładu wyceniono na 164 mln mkp (marek polskich) natomiast całość wraz z nieruchomościami na 271 mln mkp Dyrektorami zarządzającymi byli wówczas Salomon Rubin zam. przy ul. Krzyżowej 3 i Jakub Prywes zam. przy ul. Marszałka J. Piłsuskiego3[185].

Od marca 1931 r. część fabryki wydzielono i przejęła ją utworzona Spółka Akcyjna Emanuela Bornsztajna. W roku 1935 Tomaszowska Fabryka Wyrobów Sukiennych Emanuela Bornsztajna posiadała czynnych 30 krosien, 3 tys. wrzecion i posiadała wszystkie działy: przędzalnię,

[177] Abram Landsberg obejmując w 1906 r. część budynków przy ul. Jeziornej, pożyczył Ch. Rubinowi 50 tys. rubli ustanawiając z tego tytułu zabezpieczenie na nieruchomości nr hipot. 124.
[178] APŁ, SIFGP, sygn. 39/19/0/-/1892 (Sprawozdania roczne 1907-1910 Fabryki E. Rozenbluma).
[179] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/9264 (Projekt budowy murowanego, dwupiętrowego, krytego papą budynku dla warsztatów tkackich, dwóch murowanych wiat, takich samych ustępów oraz powiększenia kotłowni i maszynowni należących do A. Liskowa przy ulicy Jeziornej pod numerem 258a w mieście Tomaszowie).
[180] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/660 (Projekt budowy przez Fryderykę Lange murowanego jednopiętrowego budynku mieszczącego na parterze stajnię i ustępy, a na piętrze magazyn materiałów, dwupiętrowych murowanych dobudówek mieszczących ogniotrwałe schody i murowanego jednopiętrowego magazynu pod numerem 258a przy ulicy Jeziornej w mieście Tomaszowie).
[181] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/18346 (Elektryfikacja fabryki Huny Rubina w Tomaszowie przy ul. Jeziornej).
[182] *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1905, poz. 4047.
[183] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/10631 (Odbudowa spalonych zabudowań fabryki Rubina na działce 258b przy ul. Jeziornej w Tomaszowie).
[184] *Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft. Polska. Księga adresowa dla przemysłu, handlu i rolnictwa*, Berlin-Warschau [1916]; APŁ, SIFGP, sygn. 39/19/0/-/1911 (Sprawozdania Fabryki Wyrobów Wełnianych Izaaka Frankfurta).
[185] Rejestr Handlowy Sądu Okręgowego w Piotrkowie dział „B" nr 144.

tkalnię, farbiarnię i wykończalnię. Zatrudniała około 200 robotników a roczny obrót wynosił około miliona zł[186].

W pozostałej części nadal będącej w posiadaniu rodziny Rubinów, prowadziły działalność inne niewielkie firmy[187]. Między innymi w latach 30. XX wieku mieli to swoje warsztaty tkackie Jakub Prywes, Salomon vel Szmul Rubin i Michał Śpiewak. W budynku przy Jeziornej 30 (B. Limanowskiego 30) mieścił się niewielki zakład Herszlika Prejzerowicza mieszkającego przy ul. św. Tekli 32, który trudnił się szlamowaniem kiszek[188].

W okresie okupacji niemieckiej (1940 -1945) zakłady Chaima Rubina zostały przejęte przez Tomaschower Tuchwarenerzeugung GmbH. Była to spółka należąca do volksdeutschów: Ryszarda Lidtke zam. Handlowa 16, Bertholda Kadach zam. Antoniego 31, Ottona Rieff zam. Antoniego 29, Hann Batheld zam. Mościckiego 8, Adolfa Hunger zam. Fabryczna 9, Ryszarda Treit zam. św. Tekli 8. Prowadzili oni skład na Kramarskiej 11 i tkalnię na Jeziornej[189]. Niemieckie władze okupacyjne 9 grudnia 1942 r. wydały decyzje o konfiskacie nieruchomości i całego pozostałego majątku d. fabryki Ch. Rubina jak i fabryki E. Bornsztajna jaki znajdował się na nieruchomościach przy ówczesnej ul. B. Limanowskiego (wówczas Müllerstrase) Nr 32/34, 35, 36/38 oraz przy ul. Fabrycznej 24/26 i 37.

Po roku 1945 dawne obiekty fabryczne Ch. Rubina, E. Bornsztajna, włączono do Zjednoczenia Przedsiębiorstw Włókienniczych, które później wchłonęły MZPW „Mazowia”[190]. Później na części nieruchomość przy ul. Farbiarskiej 32 ulokowała się Tomaszowska Drukarnia Akcydensowa, która później została włączona do Łódzkiej Drukarni Dziełowej jako Zakład nr 3 w Tomaszowie Maz. Część obiektów zajęta przez Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Hurtu Artykułami Gospodarczymi „ARGED”, którego dyrekcja miała siedzibę w Łodzi przy ul. Pruchnika 18 oraz Przyzakładową Szkołę Włókienniczą MZPW „Mazowia”.

Zachodnią części działki przy ul. Farbiarskiej 34/36 i niezabudowaną działkę przy ul. Farbiarskiej 38 zajęło przedsiębiorstwo WSS „Społem”, którego kierownictwo miało siedzibę przy ul. Zgorzelickiej 34. Obecnie na tym terenie znajdują się obiekty przemysłowe wybudowane w latach 70. XX wieku. W budynkach tych mieściła się ciastkarnia, piekarnia i wytwórnia wód gazowanych PSS „Społem”.

[186] J.P. Dekowski, J. Jastrzębski, *dz. cyt.*, s. 38.
[187] *Nowa Fabryka Sukna*, „Głos Poranny”, 20 II 1931, s. 1.
[188] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/6 (Księga biercza podatku przemysłowego, 1937-1938).
[189] APTM, Zjednoczenie Przemysłu Włókienniczego w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 49/611/0/-/12, k. 25.
[190] APTM, HPB, sygn. 49/247/0/1/444 (Protokoły zdawczo-odbiorcze przejęcia fabryki Ch. Rubina).

Farbiarska 35/37 Jednopiętrowa kamienica, dawniej należący do fabryki Ch. Rubina a następnie E. Bornsztajna.

Na początku lat 20. XX wieku działka o pow. 2128 m^2 położona pomiędzy ówczesna ul. Jeziorną 35 a Fabryczną 26 pozostawała w posiadaniu spółki Hune vel Chaima Rubina[191]. Była wówczas zabudowana drewnianymi budynkami fabrycznymi użytkowanymi na skład wełny. Do lat 30. XX wieku była to przedostatnia zabudowana działka ówczesnej ulicy Jeziornej. Jeszcze dalej była tylko posesja o nr 45 należąca do Jakuba i Emilii Ojrzyńskich.

Jednopiętrowa, murowana, bez piwnic kamieniczka stojąca frontem do ul. Jeziornej wybudowana została z środków spółki akcyjnej Ch. Rubina około 1911 r. Budynek o zwartej bryle, posadowiony na planie prostokąta, dach spłaszczony dwuspadowy kryty papą. Układ elewacji pięcioosiowy. Skrajna, piąta oś oddzielona od pozostałych pilastrem, pierwotnie zaprojektowana na sień z wejściem od ulicy. W poziomie elewacja frontowa rozdzielona dwoma lekko profilowanymi gzymsami ciągnionymi przez całą długość fasady. Pierwszy gzyms między kondygnacyjny a nad nim podokienny. Pomiędzy tymi gzymsami dekoracyjne płyciny wypełnione motywami geometrycznymi. Okna prostokątne w profilowanych obramieniach a nad nimi profilowane gzymsy naczółkowe. Wartość kamienicy w roku 1912 wyceniono na 4962 ruble[192].

[191] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/645 (Wykaz osób posiadających nieruchomości 1937/1939); APTM, AmTM, gr. III, sygn. 474 i 748 (Wykaz właścicieli nieruchomości z roku 1922 i 1925).
[192] APPT, PTKM, sygn. 48/71/0/-/982 (Akta pożyczki nr 1086).

Nieruchomość w latach trzydziestych XX wieku znalazła się w posiadaniu Emanuela Bornszteina, który zajmował mieszkania na piętrze. W pozostałych dwóch dwuizbowych mieszkaniach mieszkał Chaim Wajnberg i Haja Hofman[193]. Od 1931 r. po przeciwnej stronie ulicy Jeziornej (nr 32) E. Bornsztein dzierżawił część obiektów d. fabryki H. Rubina w których ulokował Tomaszowską Fabrykę Wyrobów Sukiennych[194].

Po wojnie dom i plac przejęty przez PMRN. W latach 70. XX wieku administrowana przez MZBM. Kamieniczka odrestaurowana ze środków miejskich pozostaje obecnie w zarządzie TTBS.

Farbiarska 39/43 oraz **Farbiarska 45** (d. nr polic. 257) Obecnie osiem murowanych, jednopiętrowych domów jednorodzinnych na parcelach od nr 41 do numeru 45.

W latach międzywojennych działka o nr 39/43 stanowiła niezabudowany teren miejski administrowany przez Zarząd Miasta. Natomiast sąsiedni plac od strony zachodniej o nr 45 zabudowany był drewnianym domem mieszkalnym o pow. zabudowy 69 m² z ośmioma izbami i parterowa pralnia Jakuba i Emilii Ojrzyńskich[195]. Parterowy, murowany budynek pralni wybudowany około 1903 r.[196] Po roku 1937 w posiadaniu Józefa Adamusa i Janusza Majdy, spadkobierców Ojrzyńskich[197].

Farbiarska 47/49 Parterowe domy jednorodzinne

Do początku lat 30. XX wieku był to niezabudowany plac należący do Maksa Kelma. Dopiero w 1931 r. wybudowano na tym placu parterowy, z poddaszem i jednospadowym dachem, murowany dom o pow. 60 m^2 z trzema izbami. Inwestorem był właściciel placu Maks Kelm. Budynek umiejscowiono szczytem do ulicy. Nieruchomość administrowana przez mieszkających po sąsiedzku Stanisława i Stefanię Franczak. W tymże roku, po podziale działki na dwie części, wschodnia część o pow. 825 m² otrzymała nr 47. Powstała po podziale druga działka o pow. 400 m² nr porządkowy 49 stała się własnością małżonków Franczaków. Oni również w roku 1931 wybudowali parterowy, dwuizbowy z poddaszem i dwuspadowym

[193] APTM AmTM gr. III, sygn. 2283 (Spis kupców z roku 1939, ul. B. Limanowskiego).
[194] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/146 (Księga biercza podatku od lokali za okres 1938/39 i 1939/40).
[195] APTM, AmTM, gr. III, sygn. 474 i sygn. 748 (Spis właścicieli nieruchomości z lat 1922 i 1925).
[196] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/18207 (Budowa parterowej pralni przez Jakuba Ojrzyńskiego w Tomaszowie).
[197] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/645 (Wykaz osób posiadających nieruchomości 1937-1939).

dachem krytym papą dom murowany[198]. Budynek ścianą frontową równolegle do ulicy. Dom przetrwał w dobrym stanie technicznym do współczesności.

Rondo im. gen. Tadeusza Buka

W XIX wieku w tym miejscu zbiegała się ówczesna ul. Jeziorna z ul. Dzwonną, która stanowiła łącznik do ul. Fabrycznej. W drugiej połowie lat 20. XX wieku po wybudowaniu mostu na Wolbórce i przedłużeniu ul. Farnej (obecnie ul. Legionów) do ul. św. Tekli i Szerokiej, powstało w tym miejscu skrzyżowanie. Do roku 2016 było to zwykłe skrzyżowanie ul. Farbiarskiej z ul. Legionów. Jednak w związku z nasilającym się ruchem pojazdów na początku XXI wieku w celu poprawy bezpieczeństwa i usprawnienia ruchu drogowego Rada Powiatu postanowiła w roku 2015 wybudować w tym miejscu rondo.

Powstało ono w roku 2016 po przebudowie skrzyżowania ul. Legionów z ul. Farbiarską. Inwestycję zrealizowana z środków samorządu powiatowego przy udziale środków miejskich. Budowę rozpoczęto 10 maja 2016 r. a uroczyste oddanie do użytku miało miejsce 7 września tegoż roku. Roboty budowlane wykonywała grupa koncernu budowlanego STRABAG SE. Pracami na miejscu kierowała Agnieszka Szulczyk Dębiec. Rada Miejska na sesji 7 września 2016 r. na wniosek Prezydenta Miasta i grupy radnych przyjęła uchwałę o nadaniu rondu nazwy im. gen. Tadeusza Buka.

Farbiarska 40/56 Działki Zarządu Miasta i ogrody pracownicze 41172 m^2.

[198] APTM, US, sygn. 49/5/0/-/95 (Nowe domy, zestawienie z 1939 r.).

Farbiarska 51/57 – Przedszkole nr 11,

Widok na budynek Przedszkola nr 11 przy ul. Farbiarskiej nr 51/57. Fotografia z 2019 r.

Budynek wzniesiony w latach 1976/1977 z przeznaczeniem na przedszkole zakładowe przy Fabryce Dywanów „WELTOM". Koszt budowy obiektu około 4,8 mln zł. Uroczyste otwarcie 20 stycznia 1977 r. Jak na ówczesne warunki budynek i jego wyposażenie uchodziło za nowoczesne. Przedszkole przeznaczono na przyjęcie 120 dzieci. W roku 1978 przekształcone z przedszkola zakładowego w Państwowe Przedszkole nr 11. W roku 2010 w budynku przedszkola przeprowadzono termomodernizację. Dokonano ocieplenia ścian, wymiany okien, modernizacji kotłowni i wymiany instalacji c.o. Obiekt jak i jego otoczenie sprawia wrażenie zadbanego.

Farbiarska 59/61 Przedsiębiorstwo naprawy samochodów ciężarowych. Dawniej baza WPHW Łódź ul. Piotrkowska 256 oraz Przedsiębiorstwo Transportowe WSS Społem ul. Zgorzelicka 34.

Współczesny widok na bazę transportową przy ul. Farbiarskiej 61. Fotografia z 2019 r.

Gen. J. Hallera 1/21 i 2/4 (nr hipoteczny 54 i 102, dawniej grunty i las należący do wsi Niebrów. Od 1915 r. ul. św. Rolanda, w PRL ul. Ludwika Waryńskiego) Tereny należące dawniej do Tomaszowskiej Fabryki Sukna, Dywanów, Chodników i Wyrobów Kokosowych Edwarda Rolanda i Aleksandra Müllera. Od 1910 r. fabryka Aleksandra Millera, po 1945 r. Państwowa Fabryka Jedwabniczo-Galanteryjna nr 3 a następnie Fabryka Dywanów „Weltom".

Po prawo fragment czterokondygnacyjnego budynku dawnej tkalni Fabryki Dywanów Al. Müllera wzniesionego według projektu inż. architekta Wilhelma Sroki. Z prawej biurowiec Fabryki Dywanów „Weltom". Fotografia z kwietnia 2016 r.

Do połowy lat 90. XIX wieku w miejscu, gdzie obecnie jest ul. Gen. J. Hallera biegła polna droga stanowiąca przedłużenie ul. Jeziornej, prowadząca do farbiarni i wykończalni Kiersta-Meyera-Schona przy rzece Wolbórce i dalej do wsi Niebrów gm. Łazisko[199]. Grunty a właściwie las po obu stronach drogi należał do dóbr Juliusza hr. Ostrowskiego.

W roku 1895 tomaszowska spółka pod nazwą Fabryka Dywanów i Chodników Edwarda Rolanda[200] nabyła od Juliusza hr. Ostrowskiego za 1000 rb. działkę przy drodze stanowiącej przedłużenie ul. Jeziornej i prowadzącej do fabryki sukna Edwarda Hintzego[201]. W tym samym roku rozpoczęto budowę budynków fabrycznych według projektu i pod nadzorem inż. architekta Wilhelma Sroki i inż. Karola Kleibera. Zainstalowano nową maszynę parową z dwoma kotłami i wybudowano fabryczny komin wysoki na 40 m[202]. Rozbudowa fabryki trwała przez kilka kolejnych lat. W roku 1901 powstaje dwupiętrowy magazyn a w roku 1902 dobudowano nową część trzypiętrowego budynku fabrycznego. Tak więc w latach 1896 -1902 powstaje nowa w pełnym tego słowa znaczeniu fabryka produkująca dywany, chodniki i wycieraczki. Zaledwie dwa lata po jej otwarciu wartość rocznej produkcji wynosi 130 338 rubli przy zatrudnieniu 60 robotników i rocznym przerobie surowca za 125 500 rubli. Leon Jeziorański w wydanej w 1906 r. *Książce adresowej przemysłu i handlu Królestwa Polskiego* wymienia fabrykę dywanów Samuela Rolanda i Aleksandra Müllera w Niebrowie gm. Łazisko, jako zatrudniającą 130 robotników wytwarzającą produkcję roczną wartości 120 000 rb.[203]

[199] Farbiarnia Edwarda Kiersta i Pawła Mayera mieściła się tam, gdzie wcześniej była fabryka Edwarda Hintze położona po obu brzegach rzeki Wolbórki pod Niebrowem. Obecnie ul. Mostowa.

[200] Wówczas E. Roland nie był już udziałowcem. W roku 1885 Edward Roland dalsze prowadzenie firmy przekazał swym synom Edwardowi, Samuelowi i Gustawowi i zięciowi Aleksandrowi Müllerowi.

[201] Fabryka sukna E. Hintzego powstała około roku 1875. W roku 1905 zatrudniała 90 robotników przy rocznym obrocie 120 tys. rubli, a więc nieomal tyle samo co fabryka Rolanda i Müllera.

[202] APŁ, RGP, sygn. 39/1/0/4/5985, 39/1/0/4/8636 i 39/1/0/4/9410.

[203] *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1905, poz. 4221. W informacji o fabryce S. Rolanda i Al. Müllera jako datę założenia zakładu podano rok 1855.

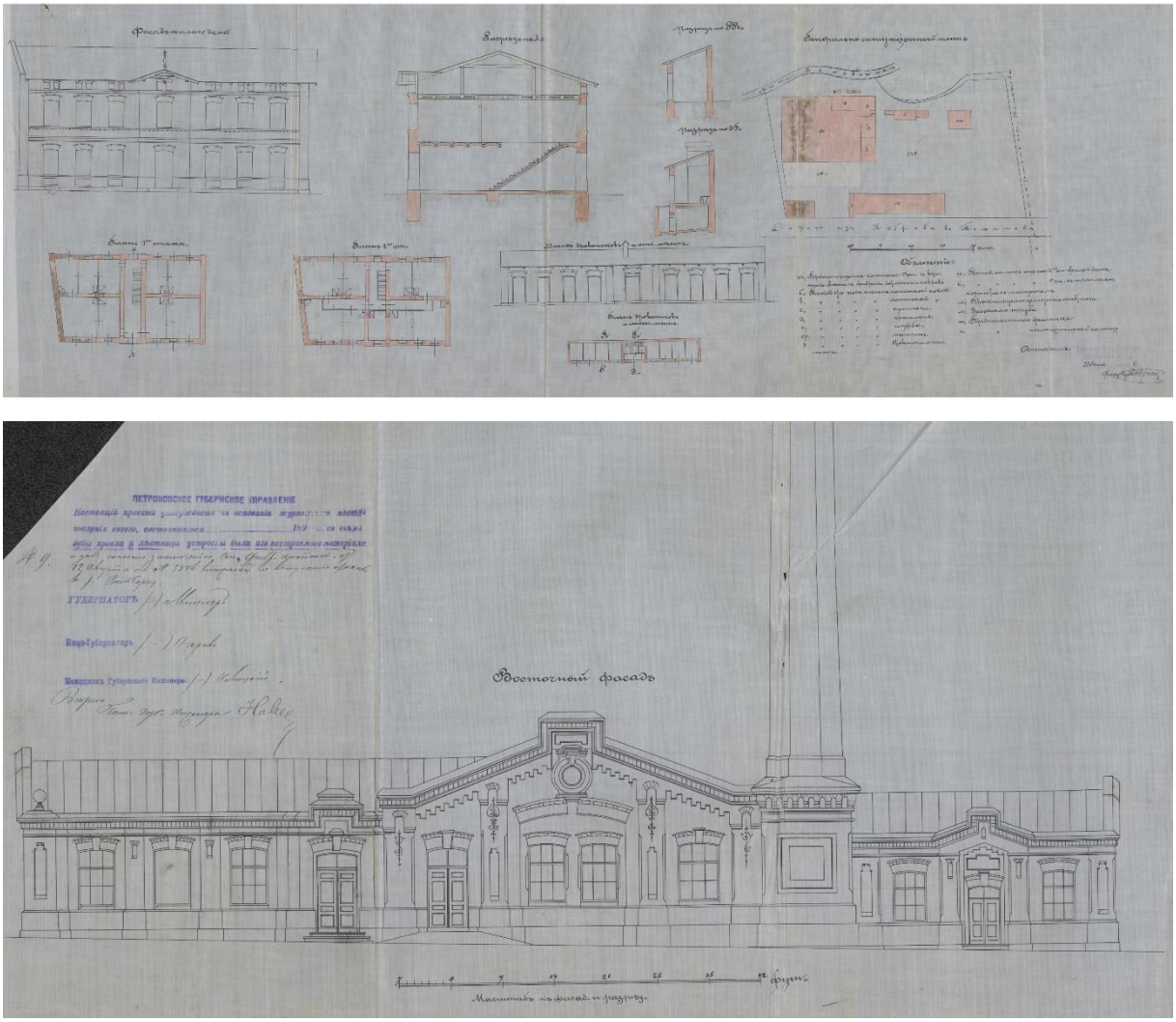

Plan sytuacyjny i rysunek fasady najstarszego budynku fabrycznego wybudowanego w 1896 r. przez Samuela Rolanda i Aleksandra Müllera.

W sąsiedztwie nowo wybudowanej fabryki powstała osada fabryczna, którą nazwano Rolandowem a później Rolandówką. W początku swego istnienia należała ona do wsi Niebrów gm. Łazisko. W roku 1904 liczyła 10 drewnianych, parterowych domów zamieszkałych przez 110 osób. Większość mieszkańców była robotnikami zatrudnionymi w fabryce dywanów Al. Müllera.

Choć Edward Roland nie był założycielem „Rolandówki", ani też fabryki Dywanów i Chodników jaka tam powstała, warto przybliżyć jego drogę życiową, której efektem było zbudowanie zrębów Fabryki Dywanów i Chodników jego imienia. Otóż pierwsza informacja o prowadzonym przez Edwarda Rolanda warsztacie tkackim pojawia się w roku 1846. W tym to roku 27-letni Edward Roland został samodzielnym tkaczem i otworzył zakład rękodzielniczy przy skrzyżowaniu ul. Polnej z ul. Jerozolimską[204]. Zatrudniał w nim czeladnika i pomocnika. Wartość maszyn w jego warsztacie oszacowana została na 8 rubli i 50 kopiejek, a na roczną produkcję zużył jedynie 11,5 funta przędzy[205]. Warsztat tkacki systematycznie zwiększał

[204] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/2, k. 432 (Budowa i kupno domów). Do roku 1866 E. Roland był właścicielem murowanego domu pod gontem o nr polic. 188b, który sprzedał Janowi Hirsz, mydlarzowi.
[205] APTM, AmTM, sygn. 49/7/0/1.1/114 (Statystyka Fabryczna - Wykaz fabryk wełnianych i półwełnianych, bawełnianych i lnianych w mieście Tomaszowie z roku 1846).

produkcję i zatrudnienie, tak że w roku 1856 władze skarbowe wyceniły wartość maszyn na 100 rubli, zaś roczna produkcja zamknęła się kwotą 1 650 rubli. Zakład w początkowym okresie swego istnienia specjalizował się w produkcji wyrobów czerkasowych, perkalu białego, kolorowego batystu, barchanu, chustek i szali.

W roku 1862 E. Roland przeniósł warsztat z ul. Polnej na ówczesną ul. Kaliską 2[206]. (była to narożna posesja przy skrzyżowaniu obecnej ul. Marszałka Józef Piłsudskiego z ul. Grunwaldzką). Po rozpoczęciu produkcji w nowym miejscu rozszerzył asortyment wytwarzanych produktów o dywany i chodniki. Przedsiębiorstwo posiadało przędzalnię, tkalnie i farbiarnię. Zatrudniało siedem osób, wartość nieruchomości i urządzeń fabrycznych wynosiła około 450 rb., roczna produkcja 2200 rb. Produkcja został częściowo zmechanizowana. Do napędu maszyn fabrycznych zainstalowano motor parowy o mocy 10 koni mechanicznych. W tym samym miejscu korzystając z wolnej mocy motoru parowego E. Roland otworzył młyn. Od tego czasu notuje się nieustanny rozwój zakładu. Powiększa się baza produkcyjna, wielkość zatrudnienia i wielkość osiąganych zysków. Już w roku 1874 wartość wytworzonych dywanów szacuje się na 15 tys. rb. a wartość dochodu z młyna wynosi 3750 rb. Fabryka została ubezpieczona na kwotę 1450 rb. a młyn na 4000 rb. Po upływie kolejnych dziesięciu lat wielkość produkcji jak i majątku przedsiębiorstwa znacząco wzrosła. W roku 1874 sprzedano towary wartości 95 tys. rb. a w roku następnym za 98 tys. rb. Na wyposażenie zakładu składało się: maszyna parowa wartości 400 rb., dwa sortymenty przędzalni wartości 2 tys. rb., 25 ręcznych warsztatów tkackich wartości 200 rb., kotły i kadzie farbiarni warte 300 rb., urządzenie ogrzewania fabryki wartości 430 rb., wozy transportowe, sanie i bryczka wartości 125 rb.

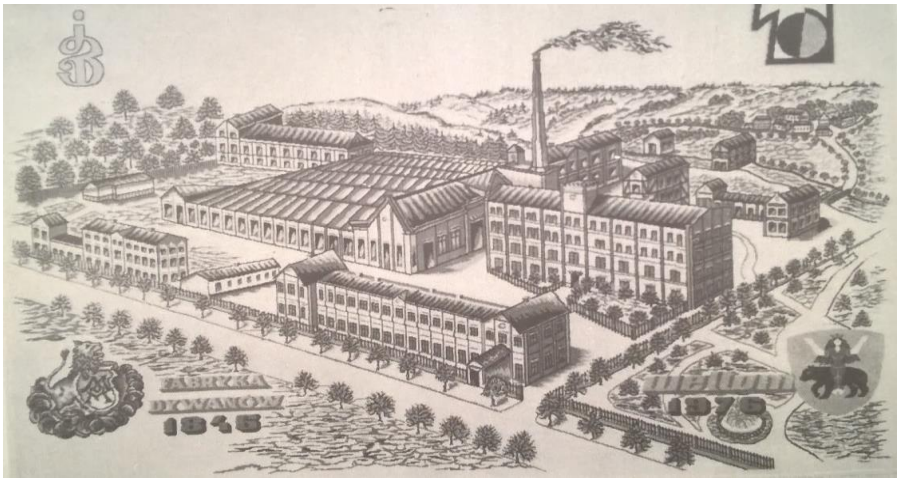

Rycina przedstawiająca zabudowania Fabryki Dywanów, Chodników i Wyrobów Kokosowych E. Rolanda. Po prawej stronie, nieco w głębi za mostem na rzece Wolbórce widać zabudowania wsi Niebrów. Autor ryciny nieznany. Źródło: *Od Rolanda do Weltomu 1848-1978*, red. A. Wojciechowski, Tomaszów Mazowiecki 1978.

[206] *Od Rolanda do Weltomu 1848-1978*, red. A. Wojciechowski, Tomaszów Mazowiecki 1978.

Rycina z druku firmowego Tomaszowskiej Fabryki Dywanów, Chodników i Wyrobów Kokosowych Aleksandra Müllera (lata 30. XX w.). Na pierwszym planie budynki mieszkalne i fragment willi rodziny Müllerów. Po prawej stronie ulicy budynki fabryki. Zbiory APTM.

W roku 1912 Aleksander Müller staje się wyłącznym właścicielem przedsiębiorstwa[207]. Na rok przed wybuchem I wojny światowej Fabryka Sukna, Dywanów i Chodników Aleksandra Mullera zatrudniała 350 robotników przy rocznej produkcji wartości 700 tys. rubli. Była wyposażona w 260 krosien i 2 tys. wrzecion. W wyniku działań wojennych w latach 1914-1918 została ograbiona przez okupantów niemieckich z wszystkich surowców i gotowych wyrobów.

Ponownie została uruchomiona w 1919 r. jako Fabryka Sukna Dywanów i Chodników. W roku 1923 przekształcona w spółkę akcyjną. Kapitał zakładowy spółki wynosił 3 mln zł, podzielony na akcje po 250 zł. Na czele nowej spółki akcyjnej staje Aleksander Müller. Członkami zarządu zostają: Emilia Müller, Paweł Alfred Müller, Aleksander Müller; Otto Müller; Maksymilian Antoni Müller[208].

W najlepszym okresie rozwoju, który przypadł na rok 1928, zatrudniała do 500 robotników, produkowała 96 ton dywanów i 85 ton wyrobów kokosowych oraz 219 ton wyrobów jutowych, zaś roczna wartości sprzedaży wynosiła 4,6 mln zł. Po przezwyciężeniu kryzysu lat 30., w roku 1935 zatrudniała 330 robotników, a wartość rocznej produkcji wynosiła ponad 2 mln zł. Przedsiębiorstwo posiadało firmowe składy handlowe w Warszawie przy ul. Długa 44/46, w Łodzi przy ul. Piotrkowskiej 100 i Gdańsku przy Hundegasse 96[209].

Do majątku fabryki należały nieruchomości gruntowe o pow. ponad 3 ha. Były to działki wraz z zabudowaniami przy ówczesnej ul. Rolanda od nr 2 do 20 (hip. Nr 54) i od 1 do 21 (hip. Nr 102). Ponadto nieruchomość przy ul. Jeziornej/Limanowskiego 11 (hip. 149), nieruchomość przy ul. św. Antoniego 41 (hip. 175), łąki nad rzeką Wolbórką o pow. 17 ha, las o pow. 2 ha[210].

Podczas okupacji niemieckiej w latach II wojny światowej, fabryka pozostawała we władaniu rodziny Müllerów. Wytwarzała sienniki, koce i tkaniny mundurowe na potrzeby armii niemieckiej.

W 1945 r. fabryka została przejęta jako mienie poniemieckie i przekazana w zarząd państwowy jako Państwowa Fabryka Jedwabniczo-Galanteryjna nr 3. Pierwsze dywany wyprodukowano w lipcu 1945 r. Trzy lata później, 23 października 1948 r. orzeczeniem Ministra Pracy i Handlu

[207] A. Müller jedynym właścicielem fabryki stał się w roku 1910; APŁ, SIFGP, sygn. 39/19/0/-/1855.
[208] *Przemysł Tomaszowa w ostatniem dwudziestoleciu*, „Echo Mazowieckie" 1927, nr 33, s. 59.
[209] J.P. Dekowski, J. Jastrzębski, *dz. cyt.*, s. 38-39.
[210] APTM, Fabryka Dywanów „Weltom" w Tomaszowie Mazowieckim (d, sygn. 49/508/0/2/14 (Protokół zdawczo-odbiorczy przedsiębiorstwa).

z 12 lutego 1948 r. przejęta na własność Skarbu Państwa Polskiego[211]. Weszła w skład Zjednoczenia Przemysłu Jedwabniczo Galanteryjnego w Łodzi[212]. Wtedy też zlikwidowano maszynę parową i do napędu maszyn i urządzeń produkcyjnych zastosowano silniki elektryczne. W roku 1950 zmieniono nazwę fabryki na Tomaszowska Fabryka Dywanów i Chodników Przedsiębiorstwo Wyodrębnione w Tomaszowie Mazowieckim. Od roku 1973 nosi nazwę Fabryka Dywanów „Weltom". W latach 60. fabrykę rozbudowano o nową tkalnię, farbiarnię, przędzalnię i mieszalnię. Wymieniono park maszynowy. Z dniem 1 stycznia 1992 r. Fabryka Dywanów „Weltom" została przekształcona w spółkę akcyjną.

Fotografia z roku 1964 przedstawia ceglany budynek tkalni Tomaszowskiej Fabryki Dywanów i Chodników przy ówczesnej ul. L. Waryńskiego. Fotografia T. Kawki.

Dom weselny to dawna willa Aleksandra Müllera. Budynek po przebudowaniu zatracił swój pierwotny styl fabrykanckiej rezydencji. Fotografia z kwietnia 2016 r.

[211] Tamże, s. 1.
[212] Tamże (protokół zdawczo odbiorczy).

Powyżej południowa i północna elewacja domu Aleksandra Müllera przy ul. Rolanda. Obecnie dom weselny. Rysunki z projektu inż. architekta F. B. Haesela. APTM, MRN i PMRN (Teczki Inspekcji Budowlanej Wydziału Technicznego).

Współczesny widok na północną stronę ul. Gen. J. Hallera przy której stoją budynki Fabryki Dywanów „Weltom". Fotografia z 2019 r.

© Marian Fronczkowski © Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego 2022